

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

HUMANISTIČKO OTKRIVANJE AMFITEATARA NA PRIMJERU
TRAKTATA JUSTUSA LIPSIUSA IZ FUNDUSA NSK

Ana Svalina

Mentor: dr. sc. Jasenka Gudelj, izvanredni profesor

ZAGREB, 2018.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu

Diplomski rad

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski studij

HUMANISTIČKO OTKRIVANJE AMFITEATARA NA PRIMJERU TRAKTATA JUSTUSA LIPSIUSA IZ FUNDUSA NSK

Justus Lipsius's treatise from collection of National and University Library in Zagreb as an
example of humanistic revelation of amphitheaters

SAŽETAK

Tema ovog diplomskog rada je traktat Justusa Lipsiusa *De amphitheatro* i *De amphitheatris quae extra Romam libellus* koji je prvi put objavljen 1584. godine u Leidenu. Radi se o prvom renesansnom traktatu posvećenom u cijelosti istraživanju antičkih amfiteatara, koji se nerijetko naziva i najzrelijim traktatom o amfiteatrima. Ovo djelo nastaje u doba kad je interes za starine na vrhuncu, a osim odabirom teme, u novu tradiciju humanističkih traktata, uklapa se i strukturom. U prvom dijelu rada nalazi se iscrpna biografija humanista, filozofa i filologa Justusa Lipsiusa te osvrt na literaturu o njemu, dok je u drugom dijelu iznesena povijest *De amphitheatro* i *De amphitheatris*. Također, dan je povijesni pregled svih izdanja traktata te su sva izdanja međusobno uspoređena. Posebna pozornost pridana je izdanju iz 1604. godine, čija se dva primjerka danas nalaze u fundusu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Detaljno su analizirani sadržaj, tiskarske karakteristike i ilustracije Lipsiusova djela te su uspoređeni izgled i današnje stanje izdanja iz fundusa Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Ujedno, donijet je prikaz povijesti teoretskih spisa o antičkoj arhitekturi i amfiteatrima te su navedeni glavni protagonisti koji utječu na Lipsiusa i njegov traktat. Na kraju rada donesen je zaključak o tome čime se Lipsiusov traktat ističe naspram drugih djela o amfiteatrima te je istaknuta njegova vrijednost u povijesti traktatistike o antičkoj arhitekturi.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Rad sadrži: 45 stranice teksta i 17 slikovnih priloga. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: amfiteatar, humanizam, Justus Lipsius, renesansa, traktat

Mentor: dr. sc. Jasenka Gudelj, izvanredni profesor

Ocjenjivači: dr. sc. Ana Marinković, docent i dr. sc. Marko Špikić, izvanredni profesor,
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Datum prijave rada: 23.01.2018.

Datum predaje rada: 01.09.2018.

Datum obrane rada: 25.09.2018.

Ocjena: odličan (5)

Izjava o autentičnosti rada

Ja, Ana Svalina, diplomantica na Istraživačkom smjeru – modul Umjetnost renesanse i baroka na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Humanističko otkrivanje amfiteatara na primjeru traktata Justusa Lipsiusa iz fundusa NSK“ rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 24. rujna 2018.

Ana Svalina

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Amfiteatri i renesansa	2
3. Justus Lipsius	3
4. Justus Lipsius u literaturi	6
5. <i>De amphitheatro</i> i <i>De amphitheatris quae extra Romam libellus</i>	8
5.1. Prvo izdanje i <i>Officina Plantiniana</i>	8
5.2. Ostala izdanja.....	10
5.3. Izdanja iz fundusa NSK - <i>Bibliotheca Zriniana</i> i biblioteka Nikole pl. Tomašića	11
5.3.1. <i>De amphitheatro</i>	14
5.3.1.1. Tiskarske karakteristike	14
5.3.1.2. Naslovnica.....	16
5.3.1.3. Obraćanje čitateljima	16
5.3.1.4. Sadržaj djela.....	16
5.3.2. <i>De amphitheatris quae extra Romam libellus</i>	26
5.3.2.1. Tiskarske karakteristike	26
5.3.2.2. Naslovnica.....	27
5.3.2.3. Sadržaj djela.....	27
5.3.2.4. Pismo Abrahamu Orteliusu, pismo čitateljima i privilegije.....	31
5.4. Ilustracije.....	33
6. Tradicija renesansnog dijaloga i traktata o antičkoj arhitekturi	37
7. Recepcija i značenja djela	41
8. Zaključak.....	44
9. Popis literature	45
10. Popis priloga	48
11. Prilozi.....	51
12. Summary	68

1. Uvod

Tema ovoga rada je humanist, filolog i filozof Justus Lipsius, s fokusom na knjige *De amphitheatro* i *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, koje su prvi put izdane 1584. godine. Radi se o prvom renesansnom traktatu posvećenom isključivo povijesti antičkih amfiteatara. Njegovo se djelo uklapa u humanističku tradiciju i koristi se novim načinima istraživanja antičke baštine. U prilog tome koliko je bilo čitano govori nam i činjenica da se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu nalaze čak dva primjerka, potekla iz privatnih biblioteka dvojice hrvatskih banova.

Unatoč tome što je Lipsiusov traktat često bio citiran, a ilustracije iz njegovog djela nerijetko reproducirane i korištene od strane drugih istraživača, može se reći kako je u povijesti traktatistike ono zanemareno. Naime, dvije knjige o amfiteatrima se, za razliku od drugih Lipsiusovih djela, relativno rijetko spominju, a tek su 2015. godine doživjele prvi prijevod i to na njemački jezik.

Cilj ovoga rada je dati uvid u sadržaj *De amphitheatro* i *De amphitheatris* i donijeti povijest traktata od njegovog prvog izdanja, te se osvrnuti na stanje i izgled primjeraka iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu. Nadalje, djelo se smiješta u širi kontekst humanističkih traktata o arhitekturi.

2. Amfiteatri i renesansa

Jedan od najprepoznatljivih spomenika antičkoga svijeta zasigurno je rimski Kolosej – golemi ovalni amfiteatar koji od I. stoljeća stoji na istome mjestu. Radi se o jednoj od mnogih arena koje su u doba antike bile glavna mjesta zabave, a od kojih su neke preživjele i do danas. Građevine su to ovalnog ili okruglog tlocrta, s gledalištem postavljenim u krug u kojemu se nalazilo mjesto za izvođenje predstava, životinjskih ili gladijatorskih borbi. U antičko doba bila su to izrazito posjećena javna mjesta u koja se puk dolazio zabavljati, no nakon zabrane gladijatorskih borbi u V. stoljeću, amfiteatri su postupno napušteni. Neki od njih uništeni su zbog prirodnih pojava, dok su drugi namjenski devastirani kako bi se materijal iskoristio za gradnju fortifikacija ili drugih građevina. Ipak, neki su preživjeli tako što su pretvoreni u crkve, groblja ili druga funkcionalna mjesta. Oni amfiteatri koji su ostali stajati izazivali su znatan interes u stoljećima koja su slijedila, no sve do pojave renesanse i humanista, nisu bili prepoznati i nije bila posve poznata njihova izvorna funkcija.

Razlog sve većeg zanimanja za amfiteatre od XVI. stoljeća je općeniti renesansni interes za sve antičko, ali i činjenica da su istraživači htjeli što točnije podatke o starim građevinama koje su ih okruživale. Upravo je zato sve veći broj istraživao antičke ostatke, pa tako i amfiteatre. Osim toga, u to vrijeme otkrivaju se izvorni antički tekstovi, koji istraživačima nude još bolji uvid u izvorni izgled ruina, te samim time otvaraju put za što točnija istraživanja. Interes i otkrivanje antičkih spomenika doveo je postupno do toga da je tadašnja arhitektura bila inspirirana antičkim oblicima i motivima te su tako i amfiteatri nakon otkrivanja njihove povijesti služili kao uzor za renesansa kazališta i nastanak struktura kao što su engleski renesansni teatri. Jedan od istraživača koji je uvelike pomogao u otkrivanju povijesti amfiteatara je Justus Lipsius koji je autor traktata o povijesti ovih antičkih građevina.

3. Justus Lipsius

Justus Lipsius (izvorno: Joest Lips) bio je humanist, klasični filolog i filozof. Rođen je 18. listopada 1547. godine u Overijseu kraj Leuvena u dobrostojećoj obitelji. Studij je započeo 1559. godine na Isusovačkom kolegiju u Kölnu, gdje je studirao klasičnu filologiju do 1564. godine. Tada, zbog neodobravanja roditelja, iz Kölna odlazi na studij prava na Katoličkom Sveučilištu u Leuvenu, iako i dalje nastavlja pohađati kolegije vezane uz humanističke znanosti i klasičnu filologiju.¹

Prva Lipsiusova publikacija *Variarum Lectionum Libri IV* objavljena je 1569. godine, a radi se o kolekciji filoloških komentara koje posvećuje poznatom eruditu i meceni kardinalu Antoineu Perrenotu de Granvelleu koji je živio u Rimu.² U to vrijeme odlazi na studijsko putovanje u Rim, gdje će postati privatni tajnik kardinala kojemu je posvetio djelo, a tamo će boraviti od kolovoza 1568. do travnja 1570. godine. U Rimu je proučavao antičke spomenike, natpise, rukopise te se družio s humanistima kao što su Marc-Antoine Muret i Fulvio Orsini, što je zasigurno utjecalo na njegova kasnija djela.³

Iz Rima se 1570. godine vraća u Leuven kako bi završio studij prava, no već iduće godine putuje u Liège, Beč i Leipzig.⁴ Tijekom građanskog rata su španjolske trupe zauzele njegov posjed u Belgiji te je 1572. godine, nakon povratka s putovanja u Beč, bio prisiljen smjestiti se u Jeni. Kako bi dobio poziciju profesora povijesti i retorike na luteranskom Sveučilištu u Jeni, bio je primoran preobratiti se sa katoličanstva na protestantizam, no u iskrenost njegove namjere sumnjali su drugi profesori te je naposljetku zbog vjerskih razlika Jenu morao napustiti 1574. godine. Za vrijeme boravka u Jeni nije izdao niti jednu publikaciju, no dovršio je svoje prvo izdanje Tacitovih djela i *Antiquarum Lectionum Commentarius*.⁵

Iz Jene se vratio na katoličko Sveučilište u Leuvenu gdje konačno dovršava studij prava te postaje docent za rimsku povijest.⁶ Ipak, ni tamo se ne zadržava predugo, ovog puta zbog rata i

---

¹ Christopher Brooke, »Justus Lipsius and the Post-Machiavellian Prince«, u: Christopher Brooke, *Philosophic Pride: Stoicism and Political Thought from Lipsius to Rousseau*, Princeton: Princeton University Press, 2012., str. 12.

² Andrea Wilhelmina Steenbeek, *Iusti Lipsii De Amphitheatro et De Amphitheatris quae extra Romam libellus: Lipsius' Buch über Amphitheater, eine textkritische Ausgabe mit Übersetzung, Einführung und Anmerkungen*, Boston: Brill, 2015., str. 2.

³ Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/justus-lipsius/#1> (pregledano 17. ožujka 2018)

⁴ Christopher Brooke, »Justus Lipsius and the Post-Machiavellian Prince«, 2012., str. 12.

⁵ Andrea Wilhelmina Steenbeek, »Iusti Lipsii De Amphitheatro et De Amphitheatris«, 2015., str. 5.

⁶ Isto.

opsade Overijsea i Leuvena. U rujnu 1577. godine Janus Dousa, prvi knjižničar Sveučilišta u Leidenu, upućuje poziv Lipsiusu te on 5. travnja 1578. godine postaje profesor povijesti i pravnih nauka na Leidenskom sveučilištu. Tamo će se zadržati trinaest godina, a upravo to je najproduktivnije razdoblje njegova akademskog života. U tome razdoblju, točnije 1582. i 1584. godine, izdaje svoja prva dva antikvarna traktata – *Saturnales Sermones* i *De Amphitheatro*, koji su i tema ovoga rada. Osim toga, u Leidenu izdaje još veliki broj publikacija, među kojima se ističu filozofska djela *De Constantia Libri Duo* iz 1584. godine i *Politicorum sive Civilis Doctrinae Libri Sex* iz 1589. godine.⁷ Objava potonjeg djela izazvala je burnu reakciju Dircka Koornherta, koji je Lipsiusa optužio da podržava metode španjolske inkvizije i macchiavelijanizma, te on zbog toga napušta Leiden 1591. godine.⁸

Isprva putuje u Mainz kako bi se ponovno prekrstio na katoličanstvo, a zatim odlazi na Sveučilište u Leuvenu gdje preuzima funkciju profesora antičke povijesti i latinskog jezika i književnosti.⁹ U tome posljednjem razdoblju svoga života je objavio moderna izdanja Senekina djela i dvije detaljne studije o stoicizmu – *Manuduction ad Stoicam Philosophiam* i *Physiologia Stoicorum*.¹⁰ Osim njih, objavio je i djela vezana uz antički Rim i antikvarne teme, kao što su traktati *De cruce* (1593.), *De militia Romana libri quinque* (1595.), *Poliorceticon sive de machinis, tormentis, telis libri quinque* (1596.), *Admiranda sive de magnitudine Romana libri quatuor* (1598.), *De bibliothecis syntagma* (1602.), *De Vesta et Vestalibus syntagma* (1605.), ali i novu knjigu o politici *Monita ex exempla* (1605.).¹¹

Lipsius je zapamćen i po izdavanju zbirke svojih pisama pod nazivom *Centuriae*, od kojih prva izlazi 1586. godine za vrijeme boravka u Leidenu, a iz kojih je vidljivo njegovo filološko, filozofsko, povijesno i humanističko znanje. Osim toga, razaznaje se da je oko sebe okupljao široki krug akademika, kao što su Paolo Manuzio, Fulvio Orsini, Abraham Ortelius, Hugo Grotius i Philip Rubens, brat Petera Paula Rubensa, koji je Lipsiusa ovjekovječio na slici *Četiri filozofa* koja se danas nalazi u Palazzo Pitti u Firenzi (sl. 1.).¹²

---

⁷ Christopher Brooke, »Justus Lipsius and the Post-Machiavellian Prince«, 2012., str. 13.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

¹⁰ Isto.

¹¹ Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/justus-lipsius/#1> (pregledano 17. ožujka 2018)

¹² Isto.

Umro je u Leuvenu 24. ožujka 1606. godine, i to kao „posvećeni katolik“, koji je na smrtnoj postelji odbacio stoicizam i ponovno se okrenuo katoličkim vrijednostima.¹³ U svoje vrijeme bio je iznimno cijenjen, a o tome svjedoči i Michel de Montaigne koji piše kako je on „jedan od najučenijih ljudi svoga vremena“.¹⁴

---

¹³ Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/justus-lipsius/#1> (pregledano 17. ožujka 2018)

¹⁴ Isto.

4. Justus Lipsius u literaturi

Justus Lipsius značajan je bio već u svoje doba, a i danas je u žiži interesa mnogih istraživača. Njegov život nam je prije svega poznat iz *Vita Iusti Lipsii*, djela koje je izdao Aubert Le Mire već 1609. godine, a koje uz životopis sadrži i poeme raznih autora posvećene Lipsiusu.¹⁵ Charles Nisard 1852. godine ističe ga kao jednog od trojice literarnih „divova“ XVI. Stoljeća,¹⁶ a Andreas Räss opisuje njegov život, političku i filološku vrijednost u knjizi o preobraćenicima u doba reforme.¹⁷ Manje poznate činjenice iz Justusova života, kao što su sklonost prema cvijeću i psima, iznio je Louis Galesloot u knjizi *Particularités sur la vie de Juste Lipse*.¹⁸ O njegovom životu pisao je i Émile Amiel u knjizi *Un publiciste du XVIe siècle: Juste-Lipse*¹⁹, a Lucian Müller ga je uvrstio u svoju povijest klasične filologije u Nizozemskoj.²⁰

Već 1594. godine, Sir John Stradling izdaje prijevod Lipsiusovog djela *De Constantia*, a gotovo sva njegova djela su tijekom godina doživjela prijevode i komentare raznih autora. Iako se tijekom života bavio različitim područjima, danas je prije svega poznat kao filozof i otac neostoicizma, te je literatura u kojoj se spominje najčešće vezana uz te teme. Ipak, u posljednje se vrijeme pojedini istraživači usmjeravaju prema nekim do sada manje poznatim temama vezanim uz Lipsiusa, a tu osobito treba istaknuti publikaciju *Iustus Lipsius Europae Lumen Et Columen* u kojoj su objavljene različite teme istraživanja predstavljene na internacionalnom kongresu održanom u Leuvenu u rujnu 1997. godine.²¹ Neke od tih tema su utjecaj Lipsiusa na klasičnu tradiciju u Poljskoj (Andrzej Borowski), antikvarijanzam u korespondenciji između Lipsiusa i Abrahama Orteliusa (Joost Depuydt), ilustracije njegovih djela (Dirk Imhof), utjecaj Lipsiusa na prvu polovicu XVIII. stoljeća u Rusiji (Olga E. Novikova) te stil i jezik njegove proze (Terence O. Tunberg). Od recentnih istraživača koji se ne bave filozofskim temama, treba istaknuti Andreu Wilhelminu

---

¹⁵ Aubert Le Mire, *Vita Iusti Lipsi sapientiae et litterarum antistis*, Antwerpen: Dauidem Martinium, 1609.

¹⁶ M. L. Charles Nisard, *Le Triumvirat littéraire au XVIe siècle: Juste Lipse, Joseph Scaliger et Isaac Casaubon*, Pariz: Amyot, 1852.

¹⁷ Andreas Räss, *Die Convertiten seit der Reformation nach ihrem Leben uns aus ihren Schriften dargestellt*, Freiburg: Herder, 1866.

¹⁸ Louis Galesloot, *Particularités sur la vie de Juste Lipse*, Bruges: Impr. Chez Aimé de Zuttere, 1877.

¹⁹ Émile Amiel, *Un publiciste du XVIe siècle: Juste-Lipse*, Pariz: A. Lemerre, 1884.

²⁰ Lucian Müller, *Geschichte der klassischen philologie in den Niederlanden*, Leipzig: B. G. Teubner, 1869.

²¹ *Iustus Lipsius Europae Lumen et Columen: Proceedings of the International Colloquium* (Leuven, 17. – 19.9.1997.), (ur.) Gilbert Tournoy, Jeanine Landtsheer, Jan Papy, Leuven: Leuven University Press, 1999.

Steenbeek koja je 2012. i 2015. godine objavila komentare i prijevod *Saturnales Sermones* i *De amphitheatro*, djela koja Lipsiusa smještaju i u sferu povijesti umjetnosti.

Bez obzira na to s kojeg aspekta se proučava njegovo djelovanje, kritika je još od Lipsiusova vremena uglavnom pozitivna. Broj istraživača koji su o njemu pisali, daleko je veći od onih spomenutih u ovom poglavlju, no većinom svi ističu njegov veliki doprinos filozofiji, ali i antikvarijanizmu.

5. *De amphitheatro* i *De amphitheatris quae extra Romam libellus*

Za vrijeme boravka u Leidenu, Justus Lipsius je napisao dvije knjige o amfiteatrima - *De amphitheatro* u kojoj se bavi rimskim Kolosejom te *De amphitheatris quae extra Romam libellus* u kojoj obrađuje amfiteatre izvan Rima. Knjige su objavljene kao cjelina, a kao takve su nastavak nešto ranijeg djela *Saturnales Sermones*, u kojemu Lipsius pokriva sve aspekte borbi antičkih gladijatora, kao i mjesta na kojima se one održavaju. U *De amphitheatro liber* detaljno opisuje te građevine, kako sa arhitektonskog, arheološkog i povijesnog aspekta, tako i sa onog filološkog i socijalnog. Poticaj za ovu knjigu zasigurno je bio boravak u Rimu, gdje je iz prve ruke mogao vidjeti Kolosej, ali i bavljenje klasičnim filozofima i filozofima, kao što su Seneka i Tacit. Svoje istraživanje dalje je nastavio u *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, u kojoj se prvenstveno bavi amfiteatrom u Veroni, no kratko se osvrće i na amfiteatre u Puli, Nimesu i Doue-la-Fontaineu. Amfiteatre koje opisuje u ovoj knjizi, Lipsius uživo nije vidio, već se služio opisima i iskustvima drugih istraživača. Knjige o amfiteatrima višestruko su objavljivane, a izdavač svih izdanja je *Officina Plantiniana*.

5.1. Prvo izdanje i *Officina Plantiniana*

De amphitheatro i *De amphitheatris* prvi su put objavljene 8. srpnja 1584. godine u Leidenu. Izdavač je bio Christophe Plantin, osnivač najveće izdavačke kuće toga vremena – *Officine Plantiniane*. Plantin je rođen oko 1520. godine u Saint-Avertinu, a knjigoveštvo i tiskanje je naučio u Normandiji. Iz Francuske 1549. godine seli u Antwerpen, te u istome 1555. godine pokreće tiskarsku tvrtku. Publikacije koje je izdavao isticale su se prije svega izvrsnom tipografijom, ali i činjenicom da za ilustracije nije koristio drvoreze, već bakroreze.²² Osim toga, veliki uspjeh koji je ostvario sa *Officinom Plantinianom* duguje i tome što je uspio istovremeno izdavati i protestantska i katolička djela. Najproduktivnije razdoblje za Plantina bilo je od osnutka kuće do 1576. godine, a o tome koliko je bio uspješan svjedoči činjenica da je svaki tjedan objavljivana nova knjiga te da je imao više od osamdeset zaposlenika.²³ Nakon španjolske pljačke Antwerpena 1576. godine, Plantin je posao odlučio proširiti i otvoriti podružnicu isprva u Parizu, a zatim 1583. godine i u Leidenu.

²² Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Christophe-Plantin> (pregledano 7. travnja 2018.)

²³ Isto.

Podružnicu u Antwerpenu preuzimaju njegovi zetovi Francis van Ravelingen i Jan Moretus, dok Christophe seli u Leiden gdje je, uz pomoć Justusa Lipsiusa, postao službeni izdavač Leidenskog sveučilišta. Ipak, već 1585. godine vratio se u Antwerpen, dok ga je u Leidenu zamjenio Ravelingen.²⁴ Nakon Plantinove smrti, koja je nastupila 1589. godine, podružnicu u Antwerpenu preuzima Jan Moretus. Tijekom života, Christophe je bio okružen nekim od vodećih europskih humanista, a osobito prijateljski odnos imao je i s Lipsiusom, kojemu je bio izdavač gotovo svih djela.²⁵ Osim humanista, osobito su ga voljeli i znanstvenici, za ilustriranje čijih djela je često angažirao najbolje ilustratore.²⁶

Knjige se od prvoga izdanja objavljuju kao cjelina, no svaka sa posebnom naslovnicom, posvetom i pismom čitateljima. Potvrda izdavača, mjesta i vremena izdavanja nalazi se na naslovnici oba djela, na kojima osim naslova piše i *Lugduni Batauroum ex officina Christophori Plantini MDLXXXIV.* Osim ove, pojavljuje se još jedna verzija djela iz iste godine, na čijim naslovnicama se kao mjesto izdavanja navodi Antwerpen. Na naslovnicama knjiga nalazi se zaštitni znak izdavačke kuće Plantin - ilustracija koja prikazuje ruku sa kompasom i šestarom koju okružuju Herkul i Constantia, držeći natpis *Labore et Constantia*. Herkul simbolizira rad, Constantia postojanost, a kompas oboje, s obzirom da ima jednu „radnu“ i jednu „postojanu“ kazaljku.

Prva knjiga nosi naslov *De amphitheatro liber, in quo forma ipsa loci expressa et ratio spectandi*. Na početku se nalazi posveta kolegama s Leidenskog sveučilišta – Janusu Douzi, Paulusu Buysu i Abrahamu van Almondeu. U posveti hvali njihovu učenost, ali i dobročinstvo koje su učinili pozivajući ga u Leiden, pritom ističući kako je posveta način na koji im se makar malo može odužiti. Nakon toga se nalazi pismo čitateljima, u kojemu Lipsius između ostalog ističe kako je knjigu napisao u roku od dvanaest dana, te da ga je na pisanje potaknula ljubav prema starinama. Iza pisma čitateljima slijedi tekst knjige podijeljen u dvadeset i dva poglavlja, a na kraju kojeg se nalazi lista pogrešaka koje su se omaknule prilikom tiskanja, a koja će se pojaviti samo u prvome izdanju. Na kraju knjige još se nalaze sadržaj i privilegije cara Svetog Rimskog Carstva Maksimilijana II. i francuskog kralja Henrija III., koje je Christophe Plantin uspio ishoditi za većinu djela objavljenih u njegovoj tiskari.

---

²⁴ Museum Plantin Moretus, <http://www.museumplantinmoretus.be/en/page/who-was-christophe-plantin> (pregledano 7. travnja 2018.)

²⁵ Isto.

²⁶ Isto.

Nakon toga slijedi druga knjiga koja se zove *De amphitheatris quae extra Romam Libellus, in quo formae eorum aliquot et typi* (sl. 2.). Na početku se nalazi pismo zahvale Abrahamu Orteliusu, koji je Lipsiusu pomogao prilikom sastavljanja knjige, ponajprije sa svojim znanjem o nekim od amfiteatara o kojima on piše, ali i slanjem Serlijevog traktata o arhitekturi, koji mu je također bio vrijedan izvor informacija o pojedinim amfiteatrima. Tekst knjige podijeljen je u šest poglavlja, a na kraju su još pismo čitateljima i privilegija kralja Henrija III. U pismu Lipsius ukratko opisuje jedan amfiteatar na području Francuske te spominje Élia Vineta koji je o tome i pisao.

5.2. Ostala izdanja

Knjige su po drugi put objavljene već 1585. godine, a jednako kao i prvi put, izdane su u Antwerpenu i u Leidenu.²⁷ Izdavač je također bio Christophe Plantin, a djela su doživjela neke manje promjene. Posvete, pisma čitateljima i privilegije su ostale iste, a novost su dvije poeme Theodorusa Eusochusa na početku prve knjige. Osim toga, dodani su još i prijevodi grčkih citata koji se javljaju u knjizi. Sam tekst knjiga nije se mijenjao, osim što je dodano nekoliko pojašnjenja.

Treće izdanje knjige su doživjele 1589. godine. Također su objavljene u Antwerpenu i Leidenu, no izdavač za *Officinu Plantinianu* nije bio Plantin nego Franciscus Raphelengius (Frans van Ravelingen).²⁸ Osim poeme Justusa Raphelengiusa, koja zamjenjuje one dvije Theodorusa Eusochusa, te novih pojašnjenja i poboljšanja teksta, sve drugo je ostalo jednako kao i u prethodnom izdanju.²⁹

Posljednje izmijenjeno izdanje izlazi 1598. godine u Antwerpenu. Njega je objavio Jan Moretus, koji je tada već naslijedio Plantina u *Officini Plantiniani*. Moretus je u tvrtku došao 1558. godine te je kroz tridesetak godina napredovao od pomoćnika u Plantinovoju knjižari do vlasnika *Officine*. Na čelu tvrtke bio je dvadeset godina, a za to je vrijeme objavio šesto i četrdeset izdanja, za koje je uspio ishoditi ekskluzivne privilegije, tj. prava na objavu.³⁰ U poslu mu je najvažnija bila kvaliteta, pa je tako osobito pazio na korištenje visoko kvalitetnog papira, zatim na font, ilustracije i

---

²⁷ Dirk Imhof, *Jan Moretus and the Continuation of the Plantin Press: A Bibliography of the Works Published and Printed by Jan Moretus I in Antwerp (1589-1610)*, vol. 1, Boston: Brill, 2014., str. 318.

²⁸ Isto.

²⁹ Andrea Wilhelmina Steenbeek, »*Iusti Lipsii De Amphitheatro et De Amphitheatris*«, 2015., str. 31.

³⁰ Museum Plantin Moretus, <http://www.museumplantinmoretus.be/en/page/jan-i-moretus> (pregledano 9. travnja 2018.)

točnost objavljenog teksta.³¹ Za ilustracije se uglavnom obraća umjetnicima kao što su Maarten de Vos i Peeter van der Borcht, a od 1600. godine je imao dogovor sa Theodorom Galleom.³² I Moretus je, kao i Plantin, imao poseban odnos sa Lipsiusom, kojemu je objavio šezdeset i dva djela i bio glavni izdavač.³³ Moretus je umro 1610. godine, a nakon njegove smrti, *Officinu* su naslijedili njegovi sinovi Jan II i Balthasar I, koji su zajedno radili do 1619. godine. Nakon toga, Balthasar preuzima cijeli posao i nastavlja suradnju sa Galleom na ilustracijama.

Promjene na ovome izdanju vidljive su već na naslovnici prve knjige, kojoj je u naslov dodano i *omnia auctiora vel meliora*. Zbog Lipsiusovog odlaska iz Leidena u Leuven više nema posvete profesorima iz Leidena, a izbačene su i poeme iz prethodna dva izdanja.³⁴ Pismo Abrahamu Orteliusu je ostalo i dalje dio druge knjige, dok su privilegije iz ranijih izdanja zamijenile dvije nove - ona Rudolfa II., cara Svetog Rimskog Carstva te španjolskoga kralja Filipa II. Osim toga, novost je i odobrenje katoličke Crkve, tj. Guilelma Fabriciusa, kao i Lipsiusovo odobrenje na kraju druge knjige, kojime prava na objavu knjige daje isključivo Janu Moretus, tj. *Officini Plantiniani*. Stare grafike su u ovome izdanju zamijenile nove, veće, koje su rađene prema istome dizajnu.³⁵

5.3. Izdanja iz fundusa NSK - *Bibliotheca Zriniana* i biblioteka Nikole pl. Tomašića

U fundusu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu nalaze se dva primjerka Lipsiusova djela o amfiteatrima. Jedan od njih dio je Zbirke rukopisa i starih knjiga, tj. fundusa *Bibliotheca Zriniane*, dok drugi potječe iz biblioteke Nikole pl. Tomašića.

Bibliotheca Zriniana knjižnica je koju je utemeljio hrvatski ban i vojskovođa Nikola Zrinski (1620.-1664.). Više od tri četvrtine cjelokupnog fonda Zriniane čini osobna biblioteka Nikole Zrinskog, dok je tek manji broj knjiga naslijedio od svojih predaka. Knjižnica sadrži ukupno pet stotina pedeset i pet naslova i šest stotina sedamdeset i devet bibliografskih zapisa, a unutar nje se osobito ističu tri tematske skupine djela - o umijeću ratovanja, politička teorija i suvremena

---

³¹ Museum Plantin Moretus, <http://www.museumplantinmoretus.be/en/page/jan-i-moretus> (pregledano 9. travnja 2018.)

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ Andrea Wilhelmina Steenbeek, »*Iusti Lipsii De Amphitheatro et De Amphitheatris*«, 2015., str. 32.

³⁵ Dirk Imhof, *Jan Moretus and the Continuation*, 2014., str. 317.

talijanska poezija.³⁶ Knjige Nikola počinje kupovati po povratku iz Rima 1636. godine, a nabavlja ih u tiskarama diljem Europe. Njegovi različiti interesi ogledaju se i u katalogu biblioteke, kojeg je dao sastaviti 1662. godine, a unutar kojeg su djela podijeljena u jedanaest tematskih skupina. Knjižnicu je naslijedio njegov sin iz drugog braka, Adam Zrinski, koji pogiba u bitci kod Slankamena 1691. godine, te ju zatim naslijeđuje njegova udovica Marija Katarina Lamberg. Ona će se godinu dana poslije udati za Maximilana Arnošta II. Janovskog z Vlašime, te će prilikom preseljenja u moravsku Bitovu sa sobom odnijeti i biblioteku. Tamo su se knjige obitelji Zrinski pomiješale s onima Maximilijanova djeda, Ignaca Hyneka z Vlašime, čije se ime danas javlja na 33 knjige iz fonda Zriniane.³⁷ Knjižnicu su naslijedili članovi obitelji Daun, koji su je 1890. godine prodali na dražbi bečkome antikvaru Samuelu Kendeu. Kende je sastavio i objavio prvi moderni katalog biblioteke, koji je privukao pažnju javnosti i hrvatske vlade, koja je naposljetku 1892. godine kupila *Bibliotheca Zriniana* i preselila je u Zagreb. Nikolinom knjižnicom sredinom XVII. stoljeća služio se hrvatski polihistor i svećenik Juraj Križanić, koji među knjigama koji se nalaze u fondu navodi i djela Justusa Lipsiusa.³⁸ Zrinski je tako posjedovao Lipsiusova djela *De constantia libri duo* (1591.), *Politicorum, siue Civilis doctriane libri sex* (1596.) i četverosveščano izdanje Lipsiusovih sabranih djela *Opera omnia* (1637.). Osim toga, u fondu knjižnice nalazilo se još pet zajedno uvezenih Justusovih djela tiskanih u Antwerpenu, a tematski vezanih uz antičke borbe. To su *Saturnaliu Sermonum libri duo* (1604.), *De amphitheatro liber* (1604.), *De militia Romana libri quinque* (1602.), *Analecta* (1602.) i *Poliorceticón* (1605.).

Ova djela uvezena su u kožne korice koje su dosta oštećene te se na hrbatu nalazi naljepnica na kojoj se vjerojatno nalazi originalna signatura iz vremena *Bibliotheca Zriniana*. Ipak, tekst na naljepnici pisan je rukom te je gotovo u potpunosti izbljedio i danas se ne može pročitati. U gornjem lijevom kutu prednjih korica nalazi se današnja signatura na kojoj piše KR. SVEUČ. BIBLIOTEKA U ZAGREBU, BZ 267. Na početku knjige se nalazi jedan prazan list nakon kojega slijedi naslovnica prve knjige, tj. *Saturnaliu Sermonum*. Na naslovnici svakog od pet zajedno uvezenih djela je u gornjem desnom dijelu rukom napisano *adlig* i odgovarajući broj. Knjiga o amfiteatrima uvezena je kao druga po redu, stoga na njenoj naslovnici piše *adl. 2*. Iako se na papiru vide tragovi korištenja, sva djela u ovome svesku su u dobrome stanju – stranice ne nedostaju, nisu

---

³⁶ Ivan Kosić, »Bibliotheca Zriniana«, u: *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu* 45 (2012.), str.51.

³⁷ Jasenka Gudelj, Dubravka Botica, *Arte et Marte: knjige o arhitekturi u Zriniani : [iz zbirke starih knjiga i rukopisa Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu]*, Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2012., str. 11.

³⁸ Ivan Kosić, »Bibliotheca Zriniana, 2012., str. 66.

potrgane ili pošarane te nema nikakvih bilješki od strane čitatelja. Žig kraljevske sveučilišne knjižnice u Zagrebu se nalazi samo na jednome mjestu, i to na naslovnici prve knjige u svesku, tj. *Saturnaliū Sermonum*.

Drugo izdanje Lipsiusove knjige u amfiteatrima, koje se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici, također je pripadalo jednom hrvatskom banu. Radi se o pravniku i povjesničaru Nikoli pl. Tomašiću koji je 1910. godine postao ban, a koji je za života skupio velik broj knjiga razne tematike. U svojoj biblioteci Tomašić je imao oko šest tisuća jedinica građe (knjiga i serijskih publikacija) u jedanaest tisuća svezaka, a knjižnicu je oporučno ostavio Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici. U njegovoj biblioteci nalaze se opći priručnici, pravna i povijesna djela, literatura iz područja ekonomije, statistike, politike, uprave, umjetnosti, filologije i književnosti, a među njima je i već spomenuto Lipsiusovo djelo o amfiteatrima.³⁹ I ovo je izdanje, kao i ono iz biblioteke Nikole Zrinskog, iz 1604. godine, no ne nalazi se u zbirci rijetkosti već u spremištu Nacionalne i sveučilišne knjižnice, a razlog za to vjerojatno je bolje stanje ovoga izdanja. I ovdje je knjiga o amfiteatrima uvezena s još jednim Lipsiusovim djelom – *Admiranda sive de magnitudine romana* iz 1605. godine. To je djelo koje slavi Rim i njegova čuda, a koje je čak služilo i kao vodič hodočasnicima koji su posjećivali taj grad u post-tridentsko doba.⁴⁰ Tematski je ovo djelo relativno blisko *De amphiteatro*, stoga nije neobično što su skupa uvezena, no za razliku od knjige o amfiteatrima, *Admiranda* ne sadrži ilustracije.

Ova dva djela uvezena su u kožne korice na čijem hrbatu stoji natpis 'LIPSI Amphitheatrum et Admiranda', dok se u gornjem lijevom kutu prednjih korica nalazi naljepnica sa signaturom iz NSK (KR. SVEUČ. BIBLIOTEKA U ZAGREBU, 476). Ispod te signature vidljivo je da je postojala stara signatura, vjerojatno iz biblioteke Tomašić, a ostaci te signature vidljivi su i na dnu hrbata gdje se nalazi naljepnica sa oznakom 8/14. Osim toga, na prednjim koricama je rukom ispisana godina izdanja *De amphitheatro*, tj. 1604. Korice su poprilično pohabane, no nisu nigdje potrgane niti su u izrazito lošem stanju. Slična situacija je i u unutrašnjosti knjige, gdje su stranice s vremenom požutile, no još uvijek su sve na broju i nisu potrgane. Na naslovnici prve knjige o amfiteatrima, u gornjem desnom kutu, nalazi se žig na kojemu piše 'Biblioteka Dra. Nikole pl.

---

³⁹ Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?concept=info&id=549486> (pregledano 24. srpnja 2018.)

⁴⁰ Jan Papy, »An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of Ancient Rome«, u: *The Sixteenth Century Journal* 35 (1), 2004., str. 97.

Tomašića'. Jednako kao i kod izdanja iz biblioteke Zrinski, na stranicama nema nikakvih bilješki od strane čitatelja.

5.3.1. De amphitheatro

5.3.1.1. Tiskarske karakteristike

Prva knjiga o amfiteatrima sastoji se od pedeset i šest stranica. Predlista nema, već se odmah na prvome listu nalazi naslovnica (sl. 3.), iza koje slijedi obraćanje čitateljima. Stranice su numerirane u gornjem vanjskom kutu, a prvi puta se numeracija pojavljuje na listu obraćanja čitateljima. Ipak, u gornjem desnom kutu toga lista stoji broj tri, što upućuje na to da numeriranje kreće od naslovnice, iako na njoj nije istaknut broj jedan. Knjiga je napravljena tako da se prilikom listanja zajedno čitaju po dvije stranice, pa je tako svaka od njih na vrhu u sredini obilježena – na jednoj piše *DE AMPHITHEATRO*, a na drugoj *LIBER*.

Tekst djela podijeljen je u dvadeset i dva poglavlja, koja su označena kao *CAPUT*. Ispod svakog naslova poglavlja napisano je nekoliko kratkih rečenica, koje ukratko opisuju o čemu se radi u tome poglavlju. Prva slova obraćanja čitateljima i prvoga poglavlja izvedena su kao minijature. Kako bi se tekst lakše mogao pratiti, u donjem desnom kutu svake stranice napisana je prva riječ sa slijedeće stranice, neovisno o tome radi li se o nastavku teksta ili početku novog poglavlja. Osim toga, na nekim stranicama se na donjem dijelu u sredini nalaze slova abecede, pa tako u prvoj knjizi pismo čitatelju započinje sa oznakom A2, a posljednje poglavlje završava sa oznakom G3. Na marginama se nalaze Lipsiusovi komentari, pojašnjenja dijelova teksta i originali citata koje ubacuje u tekst. Ove bilješke nalaze se u svim izdanjima knjige, no s vremenom su se mijenjale, pa tako posljednje izmijenjeno izdanje iz 1598. godine, a samim time i njegov pretisak iz 1604. godine, imaju najmanje komentara. Na kraju posljednjeg poglavlja je na dnu stranice napisano *FINIS*, a prva knjiga završava sadržajem (*INDEX CAPITUM*), u kojemu su napisani sažeci svakoga poglavlja. Numeracija u prvoj knjizi završava sa brojem pedeset i pet, a sadržaj na kraju knjige nije numeriran.

Gotovo sve publikacije koje je izdavala *Officina Plantiniana*, a među njima i Lipsiusove knjige o amfiteatrima, tiskane su u kombinaciji 'rimskog' fonta Claudea Garamonta i kurziva

Roberta Granjona.⁴¹ *Garamond* je font koji je između 1543. i 1550. godine stvorio Francuz Claude Garamont, a koji svoje podrijetle vuče iz talijanske *humanisticae*.⁴² *Humanistica* je nastala u XV. stoljeću kao talijanski odgovor na sjevernjačku *goticu*, a karakteriziraju je ravna slova inspirirana antičkim rimskim velikim slovima i karolinškim minijaturističkim rukopisima.⁴³ Slova novog talijanskog fonta isprva su bila nezgrapna i debela, no francuski tiskari, među njima i Garamont, prilagodili su talijanske matrice francuskom tržištu te su tako slova postala tanja i elegantnija.⁴⁴ Garamontov font bio je vrlo sličan fontu kojega je koristio Francuz Robert Estienne, no za razliku od njega, Garamont je bio prvi koji je svoje matrice prodavao drugima.⁴⁵ Među onima koji su otkupili njegove matrice bio je i Christophe Plantin, koji je *Garamond* kombinirao sa fontom Francuza Roberta Granjona, tj. inačicom *Garamonda* u kurzivu.⁴⁶ Plantinova kombinacija nije dobila poseban naziv, već se smatra jednom od varijanti *Garamonta*, a korištena je i u Lipsiusovim knjigama o amfiteatrima unutar kojih se primjećuje izmjena dijelova koji su pisani ravnim slovima i onih koji su pisani kurzivom. Tako su kurzivom pisana kratka objašnjenja ispod naslova poglavlja, komentari na marginama, pisma čitateljima i Abrahamu Orteliusu, kao i originalni citati na grčkome jeziku koji se nalaze unutar teksta, dok su svi drugi dijelovi pisani ravnim slovima.

Tiskarskim karakteristikama se knjiga o amfiteatrima ne izdvaja od drugih Lipsiusovih djela izdanih iste godine, što je najbolje uočljivo prilikom listanja primjerka iz fundusa biblioteke Zrinski. Naime, svih pet zajedno uvezenih knjiga su jednako raspoređene po poglavljima, korišten je jednak font, sve imaju jednako razmješteno obraćanje čitateljima i kraljevske privilegije, komentare na marginama, a čak su i grafike slične te su na jednak način umetnute između stranica.

---

⁴¹ Christophe Plantin – Garamont's Flemish successor, http://www.garamond.culture.fr/en/page/christophe_plantin_garamont_s_flemish_successor (pregledano 5. kolovoza 2018.)

⁴² Italian typefaces, http://www.garamond.culture.fr/en/page/italian_typefaces (pregledano 5. kolovoza 2018.)

⁴³ Italian typefaces, http://www.garamond.culture.fr/en/page/italian_typefaces (pregledano 5. kolovoza 2018.)

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Garamond in 16-th century France, http://www.garamond.culture.fr/en/page/garamond_in_16th_century_france (pregledano 5. kolovoza 2018.)

⁴⁶ Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/technology/typography/History-of-typography#ref417065> (pregledano 5. kolovoza 2018.)

5.3.1.2. Naslovnica

Naslovnica primjerka iz fundusa NSK jednaka je onoj prethodnog izdanja, a nalazi se na prvome listu. Na sredini se unutar pravokutnog okvira nalazi već spomenuti zaštitni znak *Officine Plantiniane* – ruku sa kompasom i šestarom, koju okružuju Herkul i Constantia, noseći natpis *labore et constantia*. Iznad ilustracije je veliki naslov IUSTI LIPSI DE AMPHITHEATRO LIBER, ispod kojeg je u kurzivu *in quo forma ipsa Loci expressa et ratio spectandi* i *Cum aeneis figuris*. Točno iznad same ilustracije je napisano *OMNIA AUCTIONA VEL MELIORA*, dok ispod nje jednakim slovima stoji *ANTVERPIAE, EX OFFICINA PLANTINIANA*. Na dnu je još dodano *Apud Ioannem Moretum, MDCIV* (godinu izdanja) i *Cum privilegiis Cesareo et Regio*. Dakle, na naslovnici se osim osnovnih podataka o autoru, mjestu i godini izdanja, ističe i to da se u ovome izdanju nalaze nove, uvećane i poboljšane grafike koje vjerno predočuju amfiteatre o kojima Lipsius piše.

5.3.1.3. Obraćanje čitateljima

Nakon naslovnice slijedi Lipsiusovo obraćanje čitateljima, na početku kojega piše kako je knjigu odlučio pisati jer smatra da je neophodno proširiti znanje ljudi o tim vrijednim starim građevinama (amfiteatrima) koja ih okružuju. Piše i kako se već ranije bavio tom temom, što se zasigurno odnosi na ranije objavljeno djelo *Saturnales Sermones*, a ističe i kako 'njegovo pero' donosi izgled, aspekt i dispoziciju svih amfiteatara. Naglašava kako je poticaj za pisanje knjige bila ljubav prema starinama, a ne toliko prema arhitekturi. Navodi i kako su mu izvori bili mnogi antički pisci, te da je knjigu napisao u dvanaest dana, dok se odmarao, te da ju stoga čitatelji ne trebaju shvaćati previše ozbiljno jer je moguće da su mu se potkrale pogreške, osobito jer nije stručnjak za amfiteatre.

5.3.1.4. Sadržaj djela

Prva knjiga zapravo je dijalog između Justusa Lipsiusa i Nicolausa Florentiusa, njegovog prijatelja koji dobro poznaje Rim i koji je izrazito zainteresiran za antiku i arheologiju, te je stoga idealan sugovornik za temu amfiteatara. Iako se radi o dijalogu, knjiga se uglavnom sastoji od

Florentiusove priče, tj. njegovih promišljanja, dok Lipsius uglavnom postavlja pitanja i potiče prijatelja da podijeli svoje znanje o amfiteatrima s njim.

U prvome poglavlju, Lipsius ne ulazi u samu problematiku amfiteatara, već opisuje okolnosti dijaloga i njegovo prijateljstvo s Florentiusom. Knjigu započinje pričom o sebi kao mladome čovjeku koji se našao u Rimu da bi proučavao starine, te opisuje kako mu je od velike važnosti i nužnosti bilo prijateljstvo s Florentiusom, koji je također bio Nizozemac, a kojega opisuje kao velikog erudita i izrazito skromnu osobu kojemu su laskanje i arogancija nepoznati. Ipak, kao najvažniju osobinu navodi Florentiusovo poznavanje starina, koje je proučavao godinama, pa tako ističe kako on zna „ne samo svaki kutak grada (Rima), već svaki kutak u Italiji“. Lipsiusovo poznavanje stoicizma ogleda se i u ovome djelu, pa tako u sklopu pohvale Florentiusu piše nekoliko rečenica o učenosti, za koju kaže kako se „ne može vidjeti kao drago kamenje i perle prilikom upoznavanja osobe, već se površina treba strugati kako bi ona izašla na svijetlo“. Nadalje, navodi kako su on i Florentius zbog zajedničkog interesa za antiku često šetali po Rimu, te opisuje kako je jedna njihova ljetna poslijepodneva šetnja iskorištena kako bi napisao upravo ovo djelo. U šetnji prolaze kraj Agripinog Panteona, penju se na Kapitol, prolaze kroz Forum Romanum i kraj Titovog Slavoluka, a zatim se zaustavljaju kraj Koloseja, gdje Florentius priča o tome kako je Rim razrušen „ne zbog vatre ili katastrofe, već zbog zavjere trojice bogova – Saturna, Vulkana i Marsa“. U razgovoru Florentius ističe kako razrušeni Rim i dalje odiše ljepotom, nekadašnjim sjajem i jedinstvenošću, a kako bi to dodatno potkrijepio dodaje citat „*Non tamen annorum series, non flamma nec ensis aeternum potuit hoc abolere decus*“ (Niti godine, niti vatra, niti mač ne mogu izbrisati vječnu ljepotu). Poglavlje završava Lipsiusovim okretanjem pažnje prema Koloseju, pa tako Florentiusa pita tko ga je i kada sagradio, za koju namjenu i kako je izgledao, te tako započinje njihov dijalog o amfiteatrima.

U drugome poglavlju, dvojica prijatelja započinju raspravu o izgledu amfiteatara, kao i o pitanju njihovog imena, odnosno iz kojeg razloga se nazivaju upravo tako. Lipsiusovo zanimanje za Kolosej ne jenjava ni kad ulaze unutar njega, pa tako ponovno ističe njegovo ruševno stanje, ali se i pita tko mu može reći kako je isti izgledao prije negoli ga je uništilo vrijeme. U pomoć mu naravno priskače Florentius, koji navodi kako on ipak nije stručnjak za amfiteatre te da su i njemu određene informacije „skrivena u mraku“. Ipak, objašnjava kako je Kolosej prije služio za igre i predstave, te zatim komentira ime toga prostora kroz povijest. Navodi kako se on danas naziva Kolosej, dok je

prije bio poznat i pod imenom *amphitheater*, *cavea* ili *arena*, te analizira podrijetlo svakog od ovih naziva. Tako piše kako je naziv *amphitheater* grčkog porijekla, te se koristi za prostore koji imaju postavljeno gledalište u krug oko pozornice, dok naziv *cavea* potječe iz latinskog jezika i odnosi se na unutarnji dio amfiteatra, to jest na prazninu u unutrašnjosti. Taj naziv se u doba slobodne Republike koristio uglavnom za teatre, da bi se u kasnijem razdoblju Carstva sve više počeo koristiti za amfiteatre, koji tada postaju sve popularniji. U tekst je dodan niz citata antičkih autora koji spominju ove nazive u različitim kontekstima, a koji potvrđuju Florentiusovu tezu. Tako između ostalog navodi kako Tertulijan koristi naziv *caula* za prostore otvorene sa dvije strane, to jest za teatre.

Pitanje imena nastavlja se i u trećem poglavlju, u kojemu Florentius objašnjava Lipsiusu kako se koristio i naziv *arena*, zbog toga što su ovi prostori za potrebe borbi bili prekriveni pijeskom. Razlog za korištenje pijeska je taj što bi prekrivanje prostora kamenjem dovelo do toga da prilikom gladijatorskih borbi, zbog krvi koja je kapala okolo, podloga postane skliska, dok pijesak upija tekućinu i može se brzo zamijeniti i nadopuniti u pauzama između borbi. Najčešće se koristio obični pijesak, no ponekad su zbog sjaja dodavani i komadići bijeloga kamena, a o tome svjedoče Plinije i Ovidije čije citati se nalaze u tekstu. Osim toga, od Plinija i Svetonija saznaje kako su neki rimski carevi ova mjesta pokrivali i s crvenim olovom i boraksom, kako bi pokazali svoje bogatstvo. Florentius obraća pažnju i na pitanje trebaju li se cirkusi i trkaće staze također nazivati *arena*, zbog toga što su prekriveni pijeskom, no tu mogućnost odbacuje jer smatra da se taj naziv veže isključivo uz gladijatore, kojih na tim mjestima nema. Osim toga, daje isječak iz antičkog zakona u kojemu se navodi kako „nitko ne smije vrijeđati svoju ženu ni na koji način, osim ako ne uživa u cirkusu, teatru ili areni za borbe, koje su joj zabranjene“, a iz kojega se vidi kako i zakonodavac razlikuje ova tri pojma (*circensibus*, *theatralibus*, *arenarum*). Naposljetku, navodi kako ne poznaje još neki naziv koji se koristio za ove prostore, a poglavlje završava pojašnjenjem Tertulijanova citata u kojemu piše kako je „amfiteatar posvećen većem broju snažnijih sila negoli što je to Kapitol“ i da je to „hram svih demona“.

Time uvodi temu bogova vezanih uz amfiteatre, kojom se bavi u četvrtom poglavlju. Florentius navodi kako su amfiteatri i igre koje su se održavale u njima (gladijatorske i borbe životinja), bili posvećeni božici Diani, a ta informacija poznata mu je iz antičkih zapisa Tertulijana i Kasiodora. Tertulijan piše kako su amfiteatri bili posvećeni Dijani, ali i Jupiteru i Saturnu, a sve

zato da bi se građani iskupili i razveselili bogove ljudskom žrtvom (gladijatorskim igrama). Zanimljivo je kako prenosi dio Prudentiusova teksta, u kojemu on piše kako se unutar amfiteatra nalazio oltar posvećen Jupiteru koji je bio prekriven krvlju ljudskih žrtvi, te zbog toga zaključuje kako su se žrtve prinobile na početku igara. Na kraju poglavlja još prenosi dio Lactantiusova teksta, u kojemu piše kako je „borbe životinja i spektakle štitio Saturn, kazališne predstave bog Liber i cirkuske predstave Neptun“.

U petom poglavlju, Florentius otvara pitanje vremena nastanka amfiteatara, te zaključuje kako oni postoje otkad i borbe životinja za koje „iz pouzdanih izvora“ zna da su se odvijale i prije gladijatorskih borbi. Navodi kako se prvi put javljaju nešto prije pada Republike, a da su prve takve građevine bile drvene. Tu informaciju saznaje iz Plinijeve trideset i šeste knjige, iz trideset i sedme knjige Diona Kasija, kao i od Vitruvija koji potvrđuje da su amfiteatri bili popularni i da ih je u Rimu bilo mnogo, kao i to da su bili drveni. Od Diona Kasija saznaje i kako je Julije Cezar sagradio drvenu arenu na Marsovoj poljani, u kojoj su se održavale borbe životinja, a koji je nazvao amfiteatar jer je imao sjedala u krug i nije imao pozornicu. Zanimljivo je kako prenosi izvorni citat Diona Kasija, no zatim neke dijelove ispravlja jer smatra da nije dovoljno jasan ili da ima grešku. Nadalje, piše kako su za vrijeme Augusta, borbe životinja bile sve popularnije, a Florentiusova teorija je da je to zato što je bogataše privlačio razvrat ili zato što je i sam car bio sklon tim igrama. Kako bi naglasio koliko su bile popularne, donosi Augustov citat u kojemu piše kako je za borbe žrtvovano tri tisuće i petsto životinja. Zbog rastućeg interesa je na Marsovoj poljani prema Augustovoj želji, a o trošku Statilijusa Taurusa, sagrađen veliki kameni amfiteatar za borbe životinja, o kojemu saznaje iz knjige Diona Kasija. Upravo ovaj amfiteatar potiče ga na kritiku upućenu antičkim povjesničarima koji ga smještaju na Celij, dok se on zapravo nalazi kod Circusa Flaminius, a navodi i kako je u Vespazijanovo vrijeme ovo bio prvi i jedini kameni amfiteatar u Rimu. Osim toga, piše kako je predivna građevina koju je Neron kasnije izgradio na Marsovoj poljani isprva bila od drveta, a tu informaciju dobiva iz Tacitovih Anala i Neronova životopisa kojega piše Svetonije. Navodi i kako zna da se na Eskvilinu nalazio jedan amfiteatar, no nije mu poznato tko ga je izgradio, osim eventualno car Tiberije. Za kraj poglavlja još upozorava čitatelje na pogrešku u Plinijevoj knjizi koja je nastala tijekom prepisivanja, a prilikom koje je pompejanski teatar zabunom naveden kao Pompejev amfiteatar koji zapravo ne postoji.

U šestome poglavlju nastavlja s analizom amfiteatara u Rimu, pa se tako okreće onome Statilijusu Taurusu, koji je bio iznimno poznat dok nije izgorio u Neronovo doba. Navodi kako je on kasnije, u vrijeme Vespazijana, obnovljen jer je u požaru jako stradao te ističe kako se nalazio u središtu grada, a da se radi upravo o građevini u kojoj se oni nalaze, koju gledaju i za koju se pitaju kako je preživjela sve te godine i ratove, tj. o Koloseju. Navodi da ga je Vespazijan sagradio za vrijeme svojega osmog konzulata, otprilike dvije godine prije smrti, a te informacije saznao je s kovanice na kojoj je s jedne strane bio natpis koji potvrđuje da ga je on sagradio i kada, a s druge strane obris građevine. Piše kako ga Vespazijan nije dovršio, već je to učinio njegov sin Titus, kojemu gradnju amfiteatra pripisuje javnost, ali i pisci kao što su Etropije, Kasiodor i Viktor Aurelije. Florentius osobito analizira tekst Viktora Aurelija koji piše da je Tit „dvije godine i devet mjeseci nakon gradnje amfiteatra umro od otrova prilikom kupanja“. Naime, Florentius smatra da je isticanjem toga da je umro prilikom kupanja, Viktor Aurelije htio naglasiti kako je Tit istovremeno sagradio i amfiteatar i terme. Iz te digresije vraća se ponovno na amfiteatar, te piše kako su ga sagradila ova dva cara, dok su ga drugi samo popravljali. Tako ističe Marka Antonija, za kojega Kapitolinus i Eligabalus pišu da je obnovio amfiteatar nakon požara. Ovo poglavlje zaključuje tako da piše kako je naposljetku senat od Gordijana preuzeo brigu nad građevinom te ističe koliko je to važno jer je takvo važno umjetničko djelo uspjelo opstati do današnjeg vremena.

Tema sedmoga poglavlja je Kolosej, to jest njegova forma, visina, širina i mjesto na kojemu se nalazio. Piše kako je izrazito velik i visok te da je i danas upečatljiv, iako su s vremenom zbog težine i povlačenja zemlje veliki kameni dijelovi otpali. Koliko je Kolosej bio velik, svjedoči citat Publija Viktora, koji piše kako je u njemu bilo mjesta za osamdeset i sedam tisuća ljudi. Ipak, Florentius nadodaje kako on smatra da je u porticima bilo sigurno još mjesta za deset ili dvadeset tisuća ljudi koji su tamo mogli stajati ili sjediti na dodanim mjestima. Iz Kasiodorovih i Martialisovih spisa saznao je kako je Titov amfiteatar bio toliko velik da bude uzor svim drugim građevinama i da niti jedna druga ne bude veća od njega. O tome gdje je amfiteatar izgrađen saznaje također od Martialisa koji piše kako je smješten tamo gdje se prije nalazila Neronova kuća. Zanimljivo je kako Lipsius piše kako je on sam bio toliko nestrpljiv da sazna kako je amfiteatar prije izgledao, da je prekinuo prijatelja u njegovom izlaganju i zamolio ga da mu što prije ispriča taj dio. Florentius na to naravno pristaje, no u duhu stoicizma upozorava ga da treba biti strpljiv.

Analiza se nastavlja u idućem poglavlju, u kojemu Florentius objašnjava Lipsiusu kako arene i teatri isprva nisu bili posve okrugli, već su bili malo prošireni i produženi. Kako objašnjava dalje, razlog tome je taj što se amfiteatar sastojao od dva spojena teatra koji nisu bili posve polukružni, kao što pokazuju ostaci Marcelova teatra. Kao izvore za to daje citate Kasiodora, Izidora i Ovidija, a uključuje i navode koji pokazuju kako su amfiteatre zbog oblika nerijetko uspoređivali s jajem. Osim toga, Kasiodor u svojem tekstu amfiteatar uspoređuje s dolinom koja je okružena sa planinom. Florentius zatim prelazi na drugu temu te spominje da ga je Andrea Fulvio potaknuo da dođe do zaključka kako se ispod mjesta borbe nalazila kanalizacija, no navodi kako nije siguran je li se radilo o pravim kanalima koji su napravljeni da usišu vodu u slučaju opasnosti, o skloništima za životinje ili o kanalima koji su služili da se voda svakodnevno dovede u arenu. Pitanje koje ga nadalje zanima je gdje su držali životinje, s obzirom da u borbe nisu bile puštane sve odjednom, te kako su ih uopće dovodili u arenu. Florentius smatra da su postojali podzemni prostori točno ispod borilišta u kojima su se nalazili kavezi za njih, a iz kojih su ih puštali kroz mala vrata. Ta vrata se u Koloseju više ne vide, no Florentius navodi kako se u amfiteatru u Veroni još uvijek može vidjeti da je bilo osam takvih malih vrata. Da su ta vrata bila namijenjena samo za životinje, a ne za publiku, potvrđuje i to što ona vode izravno u arenu, a ne na stubište ili u gledalište.

I u devetom poglavlju se Florentius bavi pitanjem podzemnih kanala i kaveza, ali na način da donosi citate različitih autora koji samo potvrđuju da su takve gradnje postojale. Što se tiče načina na koji su životinje dopremane u amfiteatar, iz Livijeve knjige Florentius saznaje da su dolazile u željeznim kavezima. Osim Livija, kaveze spominju još i Amijan, Varon, Vopiscus i Kapitolinus, čije citate Florentius donosi. Na kraju poglavlja, Florentius dodaje kako on smatra da su kavezi nerijetko bili napravljeni od srebra i zlata, kako bi izgledali što sjajnije.

U desetom poglavlju, Florentius objašnjava Lipsiusu kako su amfiteatri nerijetko bili na različite načine ukrašavani, kako bi se privukla publika. Tako je Cezar u arenu postavio stabla kako bi ona što više nalikovala prašumi u kojoj se odvijaju prave životinjske borbe. Osim u Rimu, ukrašavali su se i amfiteatri u provincijama, pa tako Apulej piše kako je u korintskim predstavama na pozornici bila drvena planina s umjetno napravljenim stablima i vodom. Nadalje, spominje i veliki brod koji je napravljen kao Noina arka i postavljen unutar amfiteatra, a unutar kojega su se nalazile razne divlje životinje. Ovaj brod opisuje Dion, koji navodi kako je u njega moglo stati četiristo životinja, te kako su trebali biti pažljivi da ga slučajno ne otvore kako te životinje ne bi

pobjegle. Osim toga, Florentius je otkrio i da su amfiteatri znali biti prekriveni vodom kako bi se pokazala morska bitka na brodu te ističe kako se to zasigurno radilo pomoću kanala koje je već spominjao. Ovo je bilo osobito popularno za vrijeme cara Marka Aurelija, ali to su prije njega radili i Neron i Domicijan.

U jedanaestom poglavlju, Lipsius i Florentius sjedaju na balkon amfiteatra i od tamo proučavaju zid koji okružuje teatar, kao i sam balkon. Kao prvo, Florentius objašnjava da je balkon istak u zidu koji viri prema van, a koji se često gradio u teatrima, hramovima i kućama kako bi se ljudi mogli nasloniti i gledati. Zatim navodi natpise koji su pronađeni u Milanu i Salernu, a na kojima stoji kako su Domicijan i Tit, između ostalih građevina, gradili i balkone. Oni su se nalazili iznad posljednjeg reda sjedala za senatore, a na njima se često nalazila i mala slika božice Viktorije. Tamo su sjedili pripadnici najvišeg sloja društva, jer je pogled bio najbolji, ali je bilo i najudobnije. Nadalje, Florentius spominje kako su se iznosili stolci za visoke dužnosnike koji nisu bili tamo, pa čak i za one koji su umrli. Osim toga, na balkonu je sjedio i car, koji je imao posebno odvojeno mjesto, a ta tradicija započela je s Cezarom i nastavila se s carevima poslije njega. Liktori i glumci, odnosno oni koji su sudjelovali u događanjima u amfiteatru, također su imali posebno mjesto na balkonu.

U dvanaestom poglavlju, Lipsiusa pak zanima na koji način su ovi dužnosnici bili zaštićeni od divljih životinja koje su se borile ispod njih. Florentius mu objašnjava da je zid prije bio puno viši nego danas pa ga životinje nisu mogle preskočiti, a oko balkona se nalazila jaka mreža koja je bila ispletena čak i od jantara ili zlata. Osim mreže, ispod su bile postavljene visoke nakupine drva koje su se po potrebi pomicala, a koje su ih također štatile. Kako bi se obranili od slonova i većih životinja koje se boje vode, okružili su cijelu arenu sa željeznim šipkama i kanalima.

Florentius potom pažnju usmjerava na gledalište, koje uspoređuje sa planinama zbog redova sjedala koja se spuštaju, a navodi kako se ono sastoji od tribina, hodnika, ulaza, prolaza, sjedala i galerija. Tribina (*gradus*) je mjesto gdje su gledatelji sjedili, a sastoji se od niza stepenica koje se spuštaju. Širinu i visinu tribina donosi Vitruvije, no Florentius navodi kako je na amfiteatru u Veroni uočio da te mjere nisu točne, jer su tamo one nešto šire i više. Razlog za to nije simetrija nego način na koji su gledatelji sjedili. Naime, kako noge onih koji su sjedili na višim sjedalima ne bi smetale onima ispod, stepenice su proširene i povišene. Osim toga, navodi kako su šire stepenice omogućile lakši prolaz i ulaz na sjedalo bez ometanja drugih gledatelja. Stepenice su bile kamene,

ili rijeđe drvene, a od Kaligulina vremena su se za senatore donosili mali jastuci na kojima bi oni sjedili. Nadalje se okreće hodnicima (*praecinctions*) koji se nalaze između stepenica i odjeljaka za sjedenje. Prenosi Vitruvijev citat koji kaže da bi hodnici trebali biti napravljeni proporcionalno sa visinom teatra, a da bi stepenice trebale biti smještene na krajevima i to u ravnini s hodnikom. Ipak, Florentius navodi kako su ih često gradili na ulazima ili na odjeljcima koji su djelili sjedišta senatora. Tako se u amfiteatru u Veroni u sredini nalaze šire i više stepenice, koje su zasigurno bile hodnik. On se nerijetko nazivao i pojas (*balthus*), zato što su prolazi bili napravljeni tako da formiraju oblik kruga. Što se tiče ulaza (*aditus*), oni su bili smješteni na stubištu kako bi ljudi iz vanjskih galerija mogli doći na svoja sjedala. Ulaza je moralo biti više i morali su biti smješteni na različitim stranama, kako ne bi nastala gužva kad ljudi krenu ulaziti. Ostaci ulaznih otvora vidljivi su danas u amfiteatru u Veroni. Što se tiče prolaza (*viae*), oni su zapravo razgraničenja među pojasima i prostora između sjedala, a Florentius ističe da oni nisu isto što i hodnici, koji su napravljeni isključivo kako bi se došlo od ulaza do sjedala. Ove prolaze Vitruvije naziva još i *itiner* ili *scalaria*, iako Florentius ističe kako su *scalaria* stepenice na kojima su borbe mogli pratiti oni koji nisu imali sjedeća mjesta u gledalištu. Širinu ovih prolaza Florentius ne zna, no u usporedbi s nekim Vitruvijem podacima zaključuje da su bili široki tri ili četiri stope, dok je visinu odredio prema ostacima u amfiteatru u Veroni. Osim toga, nadodaje da su se na dnu stepenica nalazi plitki kanali, za koje zaključuje da su vjerojatno služili za skupljanje kišnice ili za uriniranje. Florentius zatim spominje sjedala za senatore, vojnike i pučane, te kroz citate raznih autora pokazuje kako je u gledalištu postojala podjela na društvene skupine. Tako su postojale klupe na kojima su gledatelji sjedili jedni do drugih, ali i pojedinačna sjedala koja su bila smještena u nišama u zidu, a koja su bila namijenjena višim slojevima društva. Osim toga, posebno su odvojena bila i sjedala za žene, a kao što je već i ranije spomenuo, postojali su stolci koji su se po potrebi donosili i odnosili. Siromašni ljudi borbe su pratili sa samoga vrha amfiteatra, ispod kolonada.

Podjela sjedala u amfiteatrima nije oduvijek postojala, pa je tako zanimljivo da Florentius prenosi zgodu o kojoj piše Plutarh, a prema kojoj se jednom prilikom zbog slobode biranja mjesta kraj Sule našla nepoznata žena. Sjedala za senatore nalazila su se u najnižem dijelu amfiteatra, najbliže bini i areni, kako bi što bolje mogli vidjeti i čuti što se događa. Navodi kako je redova vjerojatno bilo četiri, pet ili čak i više, kako bi mjesta bilo i za svećenike i izaslanike populusa. Sjedala za vojnike bilo je četrnaest redova, a Florentius donosi citate iz kojih je vidljivo kako se rasporeda sjedenja tamo nisu toliko pridržavali, pa su tako i obični pučani znali sjediti na tim

mjestima. Mjesta za vojnike nalazila su se u cijelom središnjem dijelu, kao i u višem dijelu gledališta, a sva ostala mjesta pripadala su pučanstvu. Ipak, i kod njih je postojala razlika, tako da su neki civilni dužnosnici mogli dobiti bolja mjesta, dok su oni siromašni stajali. Od Svetonija je Florentius saznao da su tako bila odvojena mjesta između ostalog i za oženjene muškarce, za dječake i učitelje. Žene su sjedile na najvišim mjestima, a zanimljivo je kako je muškarcima bilo za vrijeme borbi zabranjeno okretati glavu i gledati u njih.

U petnaestom poglavlju nastavlja se ista tema, a zanimljivo je kako Florentius prepričava kako su ljudi toliko voljeli zabavu u amfiteatrima da su po noći dolazili osigurati svoja mjesta. Osim toga, navodi kako su robovi mogli gledati borbu samo ako je bilo slobodnih mjesta te su svoja sjedala morali platiti. Nadalje, Florentius iznosi kako je moguće da su i drugi ljudi plaćali svoje mjesto, a to zaključuje zato što se kod nekih antičkih pisaca pojavljuje spomen naknade koja se plaćala održavateljima amfiteatra. Ipak, kako se ne spominje tko su bili ti održavatelji, on zaključuje da se radi o vratarima čija uloga je bila dodijeliti mjesta prema redosljedu i maknuti one ljude koji su sjedili na tuđim mjestima. Osim toga, ističe kako neki antički pisci kao održavatelje navode liktore, no on smatra kako to nije moguće jer oni nisu imali nikakvu ulogu u događanjima u amfiteatru.

U šesnaestom poglavlju, Florentius ističe kako smatra da je dovoljno rekao o samome prostoru gledališta, pa daje zanimljivu informaciju kako su se na najnižem i najvišem dijelu amfiteatra nalazile pipe u kojima je bila mirisna tekućina koja je špricana po gledateljima. Ta tekućina najčešće se pripremala od šafrana pomiješanog s vinom, a Apulej ju je čak nazivao i „mirisna kiša“ jer je s vrha kapala po ljudima. Osim pipa, postojale su i skulpture u kojima je također bio taj pripravak, a kojeg su ljudi, uz pomoć osoblja koje se nalazilo u amfiteatru, mogli izvaditi kroz cijev koja se nalazila na skulpturi. Takve instalacije nalazile su se u srednjem i gornjem dijelu gledališta između redova, a imale su i dekorativnu ulogu.

U sedamnaestom poglavlju, Florentius započinje priču o pokrivanju amfiteatra, odnosno o tendama koje su služile za zaštitu od vrućine i sunca. Njih je prvi u Rimu počeo koristiti Kvintus Katulus, inspiriran tendama koje su se koristile u Kampaniji. Da su se one koristile vidljivo je u ostacima amfiteatara u Nemausu i u Rimu, gdje se vidi da su na višim dijelovima amfiteatra u kamenju bile rupe kroz koje se vezalo užice koje je držalo tende, a koje je omogućilo da se one jednostavno i brzo rašire ili skupe. Njima su upravljali vojnici i mornari, koji su imali iskustva sa

podizanjem i spuštanjem jedra, a te tende nazivale su se *velum*. Bile su različitih boja kako bi služile i kao dekoracija, a navodno su bile i jako skupe jer su trebale biti svilene. One nisu uvijek bile raširene zbog vjetra, a u takvim situacijama su se gledatelji od sunca štitili suncobranima, vunanim kapama koje potječu iz Tesalije i šeširima, dok su glumci u predstavama imali plašteve s kapuljačama. Iako su na portretima na kovanicama, rimljani prikazani bez kapa, Florentius objašnjava Justusu kako je postojalo pet prilika u kojima su ih nosili: žrtvovanja, igre, za vrijeme Saturnalija, putovanja izvan zemlje i vojne službe. Osim toga, kape su nosili i novooslobođeni robovi kako bi pokazali svoju slobodu, bolesni i stariji muškarci koji su se trebali zaštititi od sunca, a neki rimljani nosili su ih i za vrijeme banketa, što je vidljivo na nekim ilustracijama u Padovi. Nadalje, Florentius uvjerava Lipsiusa da su glave rimljana sigurno bile pokrivene i u slučajevima kada su se susretali sa osobama višeg ranga od njihovog.

Nakon ove teme, dvojica prijatelja se u dvadeset i prvom poglavlju okreću grobljima vezanim uz amfiteatre. Tako Florentius kaže kako se tijela poginulih u borbama nisu ostavljala u amfiteatru, već na groblju pored njega do kojega je vodio prolaz iz teatra. Osim toga, ističe kako su tijela gladijatora pomicana tako da su se u amfiteatrima nabijala na kuku i zatim izbacivana van na groblje.

U posljednjem poglavlju prve knjige, Florentius na Lipsiusov zahtjev pojašnjava pitanje *pegme*, to jest vrste „letećeg“ stroja vezanog uz pozornicu koji je služio za izlaganje scenografije i glumaca, a koji je omogućavao podizanje i spuštanje istih. Ovaj stroj bio je dekoriran, nerijetko prekriven srebrom i zlatom, a rimljani su ga smatrali vrhuncom tehnoloških dostignuća toga doba. Osim što su služili u predstavama, ovi strojevi korišteni su i kako bi bjegunce i zločince spustili među divlje životinje koje bi ih onda rastrgale. Knjiga završava tako da dvojica prijatelja dolaze do Panteona te se tamo rastaju i odlaze svaki na svoju stranu.

Iako je prva knjiga dijalog između dvojice prijatelja, većinom Lipsius postavlja pitanja dok Florentius odgovara. Ipak, iako to nigdje ne navodi, možemo pretpostaviti da je Lipsius onaj koji ubacuje citate iz antičkih tekstova te ih zatim pridodaje Florentiusovim zapažanjima, kako bi dijalog činio zanimljivijim i vjerodostojnijim. Osim toga, malo je vjerojatno da Lipsius nije znao ništa o amfiteatrima te da ga je sve naučio Florentius, već je knjiga pisana u formi dijaloga kako bi se stvorio odnos između učitelja i učenika, tipičan za humaniste.

5.3.2. De amphitheatris quae extra Romam libellus

5.3.2.1. Tiskarske karakteristike

Druga knjiga sastoji se od dvadeset i šest listova te također nema predlista. Naslovnica se nalazi na prvom listu (sl. 4.), a iza nje slijedi Lipsiusovo pismo Abrahamu Orteliusu. Stranice su numerirane u gornjem vanjskom kutu, jednako kao i u prvoj knjizi. Ujedno, numeracija se nastavlja, pa tako druga knjiga počinje sa stranicom pedeset i devet. Naslovnica niti u ovoj knjizi nije numerirana iako je jasno da bi ona trebala biti broj pedeset i sedam, a na njoj se nalazi oznaka *adl.*, što znači da su obje knjige smatrane cjelinom. Numeracija završava s brojem sedamdeset i sedam na kojemu se nalazi ilustracija, a pisma čitateljima i privilegije nisu numerirane. I u drugoj knjizi su stranice na vrhu u sredini obilježene natpisom, pa tako na parnim stranicama stoji *DE AMPHITHEATRIS*, a na neparnima *QUAE EXTRA ROMAM LIBEL*. Jednako kao i u prvoj knjizi su u sredini na dnu nekih stranica otisnuta slova (od H2 do K3), koja se nastavljaju na ona iz prve knjige.

Druga knjiga sastoji se od šest poglavlja, odnosno *caputa*. Ispod naslova svakog poglavlja se i ovdje nalazi kratki sažetak, a i u ovoj knjizi su prva slova pisma Abrahamu Orteliusu i prvoga poglavlja izvedena kao minijature. Druga knjiga tiskana je jednakim fontom kao i *De amphitheatro*, te se i u njoj na marginama nalaze komentari. Osim toga, i ovdje se u donjem desnom kutu stranice nalazi prva riječ sa sljedeće strane, kako bi se tekst mogao lakše pratiti.

Nakon šestoga poglavlja slijedi pismo čitateljima, apostolska i kraljevska privilegija, te na kraju Lipsiusovo dopuštenje Janu Moretusu da on jedini može objavljivati njegova djela. Na zadnja dva lista nalaze se podaci o mjestu izdavanja i izdavaču (ANTVERPIAE, EX OFFICINA PLANTINIANA, APUD IOANNEM MORETUM, 1604.) te ilustracija sa simbolom *Officine* - ovalni okvir ukrašenom lišćem i pticama u kojemu je ruka sa šestarom i kompasom, te natpisom *'LABORE ET CONSTANTIA'*, no nedostaju Herkul i Constantia.

5.3.2.2. Naslovnica

Naslovnica druge knjige nešto je drugačija od one prve knjige, no i dalje jednaka kao i ona ranijeg izdanja. Ilustracija se i ovdje nalazi na sredini lista, no nije unutar pravokutnog okvira. I dalje je prikazan motiv *Officine Plantiniane*, no Herkul i Constatia su stilizirani malo drugačije. Odnos teksta i ilustracije jednak je kao i na prvoj naslovnici, a koristi i jednaku tipografiju. Iznad ilustracije tako piše: *IUSTI LIPSI/ DE AMPHITHEATRIS QUAE EXTRA ROMAM LIBELLUS/ In quo forma eorum aliquot et typi*, dok se ispod nalaze informacije o mjestu i godini izdanja, izdavaču i privilegijama, jednake kao i na naslovnici prve knjige.

5.3.2.3 Sadržaj djela

Za razliku od prve knjige, druga nije pisana u formi dijaloga već Lipsius preuzima ulogu Florentiusa i zapravo on postaje učitelj dok čitatelji postaju učenici. Na početku knjige ne daje uvod u to kako je knjiga nastala kao što je slučaj u prvoj knjizi, već odmah prelazi na temu, odnosno na amfiteatre izvan Rima. U prvome poglavlju tako piše o tome kako njih ima mnogo, a razlog za to je taj što su Rimljani u provincije, koje su osvajali, osim svoga jezik i običaja donosili i elemente svakodnevnog života - teatre, cirkuse, stadione i amfiteatre, od kojih su potonji bili osobito omiljeni jer su ljudi najviše voljeli krvave i okrutne borbe koje su se tamo održavale. O krvavim borbama koje su se odvijale u ovim „prostorima divljih životinja“ svjedoče historiografija i krćanski martirolozi, no Lipsius navodi da se čitatelji, ukoliko ne vjeruju pisanoj riječi, mogu okrenuti ruševinama ovih građevina da se uvjere u njihovu namjenu i postojanje i u drugim provincijama. Da bi pokazao koliko su bili omiljeni po rimskim provincijama, navodi primjer Judeje, mjesta gdje su poznavali „pravoga, velikoga Boga“, ali u kojemu su svejedno poznavali „taj grijeh“, odnosno amfiteatre. Ističe kako je čak i „veličanstveni i izvanredni kralj“ Herodot tamo dao podići iznimno veliki amfiteatar kako bi zadovoljio rimljane. Piše kako su bili toliko popularni da nema većeg mjesta u Grčkoj, Africi, Aziji, Španjolskoj ili Galiji u kojemu se ne mogu pronaći njihovi ostaci. Ipak, jedan veći dio njih je nepoznat, te u skladu s time navodi čitateljima da njegovu knjigu ne trebaju smatrati katalogom amfiteatara izvan Rima, jer će neke primjere koje ne poznaje zasigurno izostaviti. Ipak, kako bi dokazao svoju pouzdanost ističe šest amfiteatara u Italiji koje je sam vidio

ili za koje je čuo provjerene informacije. To su ostatak ciglenoga amfiteatra koji se vidi kraj rijeke Garigliano u Kampaniji, cigleni amfiteatar u Puzzuoliju, veliki mramorni amfiteatar u Capui, amfiteatar u Albi u Laciju i amfiteatar u Otricoliju u Umbriji za koje ne zna od kojeg su materijala izgrađeni, te amfiteatar u Veroni čiji detaljni opis donosi dalje u knjizi. Nadalje, piše o tome da su slična zdanja postojala i u Ateni, Puli, kao i izvan zidina Seville, no za taj ističe da nije pronašao nikakve podatke o formi. Osim toga, poznati su mu ostaci amfiteatra u Perigueuxu, kojeg je vidio na slici no koja nije dovoljno pouzdana da bi je uvrstio u knjigu, a za kojeg piše kako je građen od kamena i dugačak trideset, a širok dvadeset metara. Još navodi i amfiteatar u Arlesu koji je razrušen, amfiteatar u Bordeauxu za koji nema nikakav opis, te amfiteatar u Nimesu i amfiteatar kraj Loire čije ilustracije i donosi u knjizi.

U drugome poglavlju piše o amfiteatru u Veroni, za kojeg navodi kako je jedan od najljepših i najbolje očuvanih primjeraka napravljenih od mramora. Citira Torellusa Seraynu koji navodi da je sagrađen prije ili za vrijeme Augustove vladavine, te da je stariji od teatra koji se nalazi u blizini, a koji je prema njemu izgrađen u Augustovo vrijeme. O tome da je teatar izgrađen u Augustovo vrijeme svjedoče i kameni ostaci koji imaju ugraviranu sliku bika, koji je bio simbol Augusta, no jednako tako i natpis na kojemu piše da je amfiteatar izgrađen u čast Oktaviji, Augustovoj sestri. Ipak, Lipsius smatra da Torellusova teorija nije točna jer su gotovo u svim mjestima predstave prethodile borbama, pa su se samim time i teatri gradili prije amfiteatara. Osim toga, on navodi kako bik koji se nalazio na carskim kovanicama, nije nužno simbol samoga cara nego osvojenih kolonija, pa tako oznake na kamenju možda ne određuju vrijeme nastanka amfiteatra. Lipsius izražava i sumnju oko natpisa vezanog uz Oktaviju, te navodi kako se vjerojatno radi o nadgrobnom spomeniku neke Oktavije iz okolice Verone, a ne o carevoj sestri koja je pokopana u Rimu. Nadalje, donosi citat Ciriaca iz Ancone koji navodi kako je amfiteatar izgrađen u trideset i devetoj godini Augustove vladavine, no zatim objašnjava kako je Ciriaco jednako kao i Torellus u krivu. Naime, Lipsius smatra kako nije moguće da je amfiteatar prvo izgrađen u rimskoj koloniji, a tek zatim u Rimu, jer je praksa bila ta da se model prvo širio iz središta carstva u manja mjesta, a ne obratno. Ipak, navodi kako je za vrijeme posjeta Plinija Mlađeg u Veroni već bilo borbi gladijatora i divljih životinja te je zbog toga zasigurno postojao amfiteatar, a piše i kako su za vrijeme principata Otha i Vitelliusa u Piacenzi u drugim gradovima slična zdanja već postojala.

U trećem poglavlju se Lipsius bavi izgledom amfiteatra u Veroni, za koji navodi kako sigurno nije bio jednak današnjem izgledu, no zahvaljujući opisima antičkih pisaca i ostacima može se lako predočiti kako je izgledao. Vanjski zid bio je izgrađen od mramora, rastvoren kolonadom, te vertikalno podijeljen na tri dijela, od kojih je svaki imao sedamdeset i dva luka. Na najvišoj razini su se između otvora nalazile skulpture, a nad kolonadom trećeg reda je bio podignut zid sa sedamdeset i dva velika pravokutna prozora koji su trebali opskrbiti unutrašnjost svjetlom i zrakom. Donosi i mjere koje preuzima od Sebastiana Serlia, koji posebno navodi visinu i širinu svih dijelova – arkada, pilastara, arhitrava, friza, vijenca, stupova, a kao drugi izvor za mjere koje donosi navodi Torellusa Saraynu. Za kraj, navodi kako za više detalja u vezi amfiteatra u Veroni treba čitati upravo tu dvojicu autora.

Amfiteatar u Puli tema je četvrtoga poglavlja u kojemu Lipsius ispravlja zemljopisnu pogrešku Sebastiana Serlia i smješta Pulu na obalu Istre citirajući Plinijevo objašnjenje o rimskoj koloniji zvanoj *Iulia Pietas*.⁴⁷ Navodi kako se u Puli mogu naći mnogi antički ostaci, među kojima ističe teatar, o kojemu su pisali Serlio i Philandrier, i amfiteatar koji mu je također poznat preko Serlia.⁴⁸ Ipak, ponešto ispravlja njegove dimenzije, te navodi kako nije cijela arena izgrađena od kamena, već samo vanjski dio, dok su dijelovi u unutrašnjosti – klupe, ulazi, stepenice, bili drveni. Upravo laka uništivost drveta razlog je zašto je unutrašnjost danas prazna i što je preostao samo jedan zid koji se vidi na Serlijevoj reprodukciji koju je preuzeo. Na kraju poglavlja, Lipsius navodi kako se amfiteatar nalazi u središtu grada, a unatoč nekim pogreškama piše da za detaljne dimenzije treba konzultirati Serlijevo djelo.

U petom poglavlju se Lipsius okreće amfiteatru u Nimesu, za kojega piše da je izrazito poznat u cijeloj Europi i da mnogi smatraju da je bio izvanredan. No, navodi kako on pouzdano zna da su amfiteatri u Lyonu, Beču i mnogim drugim gradovima bili puno veći i neusporedivo ljepši od onoga u Nimesu, koji je toliko cijenjen uglavnom zato što je većinom neoštećen. Ne zna se kada je izgrađen i tko ga je izgradio, no piše kako su Goti prije mislili da je to dvorac. Za više detalja, preporučuje da se konzultira knjiga Jeana Poldo d'Albenasa.

Tema posljednjeg poglavlja je amfiteatar u blizini Doué-la-Fontainea, za kojeg piše kako je dugo bio skriven i da nikoga nije zanimao, a Lipsius je o njemu prvo saznao od Corneliusa

---

⁴⁷ Jasenka Gudelj, *Europska renesansa antičke Pule*, Zagreb: Školska knjiga, 2014., str. 254.

⁴⁸ Isto.

Aquanusa koji mu je pokazao njegovu sliku. Iako isprva nije vjerovao da takva struktura postoji, nakon svjedočanstva Laeviniususa Kersmakerusa koji je živio u blizini i istraživao ju, odlučio je uvrstiti informacije o njoj u svojoj knjizi. Ovaj amfiteatar urezan je u planinu te je zbog toga bio teško uočljiv i često su ga smatrali jamom. Za njegovu gradnju nisu korišteni nikakvi drugi materijali osim kamena i zemlje kojom je obložen, a nalazi se na pola dana hoda od rijeke Loire, blizu mosta koji se često naziva Cezarov most. Kamen od kojega je izgrađen je mekši, pa omogućuje lakše oblikovanje, a boja mu je slična tiburtinskom kamenu koji se koristio za gradnju Koloseja. Lipsius navodi kako se u prošlosti vjerojatno oko njega nalazila neka vrsta ograde za zaštitu od životinja, no danas se na stepenište može zakoračiti izravno spuštajući se niz planinu. U sredini se nalazi humak sa šest otvora pokrivenih kamenjem koji su vodili na spiralno stubište koje je vodilo u dvije prostorije, osvijetljene pomoću dva okulusa, te Lipsiusu zbog toga nalikuju na Panteon. U sredini humka nalazio se još jedan okrugli otvor, za kojega on smatra da je služio nošenju grede na koju su bili zavezana uža i jedra koji su pružali zaštitu od sunca. Lipsius priznaje kako nije siguran koja je bila točna namjena toga humka, obzirom da je premali da bi se na njemu održavale utrke i životinjske borbe, pa je eventualno mogao služiti za gladijatorske borbe ili predstave. Navodi kako je u tome slučaju šest otvora na humku možda služilo za izlazak glumaca na binu, dok su dvije osvijetljene prostorije možda bile namijenjene za pohranu rekvizita. No, ovoj teoriji u prilog ne ide to što je amfiteatar u obliku punoga kruga, umjesto polukruga, te je tako onemogućeno da svi gledatelji istovremeno vide lice glumaca. Navodi kako je ipak moguće da su se u njemu održavale predstave, no da je onda jedna strana bila zatvorena za gledatelje, te su oni premješteni na stepenice, a na kraju zaključuje kako je amfiteatar vjerojatno služio raznim funkcijama. Osobito su mu zanimljive dvije carske lože koje su izdvojene od ostatka gledališta i posebno usječene u stijenu, a od kojih jedna gleda prema unutrašnjosti, a druga prema van. Navodi kako su mu takve lože potpuna novost te ne zna njihovo podrijetlo, a piše kako je moguće da su bile namijenjene i glazbenim natjecanjima, koja su se i drugdje nerijetko održavala uz amfiteatre. Na kraju, navodi kako je od lokalnih stanovnika saznao da je mjesto gradnje dodijelio kralj Francisco, te da su stanovnici od kralja zatražili da nitko ne smije vaditi kamenje iz stijene na udaljenosti trideset metara od amfiteatra.

5.3.2.4. Pismo Abrahamu Orteliusu, pismo čitateljima i privilegije

Na početku druge knjige nalazi se pismo zahvale Abrahamu Orteliusu, u kojemu se Lipsius zahvaljuje svome prijatelju što mu je pomogao prilikom pisanja knjige, ne samo svojim znanjem, nego i slanjem Serlijevog traktata o arhitekturi, koji mu je poslužio kao izvor za neke od ilustracija u knjizi. Ortelius je u to vrijeme bio jedan od najistaknutiji građana Antwerpena, a poznat je postao zbog objave *Theatrum urbis terrarum*, djela koje je kolekcija mapa svih poznatih dijelova svijeta.⁴⁹ Ova dvojica humanista vjerojatno su se upoznala 1570. godine zahvaljujući *Officini Plantiniani*, tj. Plantinu koji im je obojici bio izdavač.⁵⁰ Lipsius 1583. godine u jednome od mnogih pisama Orteliusu piše kako želi nastaviti istraživanje o amfiteatrima koje je započeo u *Saturnales Sermones*, ovoga puta s arheološkog gledišta, te navodi kako su mu poznati primjeri iz Verone i Cahorsa.⁵¹ Ortelius mu kao odgovor šalje knjigu Pirra Ligoria *Delle antichità di Roma*, kao i već spomenuti Serlijev traktat o arhitekturi (u kojemu osobito ističe treću knjigu u kojoj se nalazila ilustracija amfiteatra u Puli), u kojima je Lipsius mogao pronaći podatke o amfiteatrima i u drugim zemljama.⁵² Zanimljivo je kako u pismu Lipsius ističe kako je velika pogreška njegove mladosti to što nije na dostojan način iskoristio vrijeme provedeno u Rimu s Florentiusom i nije dovoljno detaljno istražio antičke ostatke, te zahvaljuje Orteliusu što ga je uputio na važnost tih građevina.

Na kraju knjige nalazi se kratko pismo čitateljima, u kojemu Lipsius želi čitatelje upozoriti na jedan amfiteatar koji se nalazi u Francuskoj, a o kojemu je on saznao od francuskog humanista Élia Vineta koji je proučavao rimske ostatke u Bordeauxu. Ne navodi ime mjesta blizu kojega se nalazi, no piše kako je smješten tristo stopa od staroga grada, te da je arena dugačka tristo i sedamdeset stopa. Osim toga, piše kako je bio poznat pod imenom 'kraljev dvorac' ili samo kao 'arena'.

Iza pisma čitateljima nalazi se odobrenje papinskog cenzora Guilielma Fabriciusa, koji hvali Lipsiusove dvije knjige o amfiteatrima, koje na svijetlo iznose činjenice o gladijatorskim i životinjskim borbama i pomoću kojih učeni ljudi mogu proširiti svoje znanje. Osim ovoga, u knjizi

---

⁴⁹ Joost Depuydt, »“Vale, verum antiquae historiae lumen“: Antiquarianism in the correspondence between Justus Lipsius and Abraham Ortelius«, u: *Iustus Lipsius Europae Lumen et Columen: Proceedings of the International Colloquium* (Leuven, 17. – 19.9.1997.), (ur.) Gilbert Tournoy, Jeanine Landtsheer, Jan Papy, Leuven: Leuven University Press, 1999., str. 34.

⁵⁰ Joost Depuydt, , »“Vale, verum antiquae historiae lumen“«, 1999., str. 35.

⁵¹ Joost Depuydt, , »“Vale, verum antiquae historiae lumen“«, 1999., str. 39.

⁵² Isto.

se nalazi i privilegija španjolskog kralja Filipa II. i Rudolfa II. cara Svetog Rimskog Carstva. Na kraju je još i Lipsiusovo odobrenje prema kojemu pravo na objavu i izmjenu njegovih knjiga ima Jan Moretus, to jest *Officina Plantiniana*..

5.4. Ilustracije

Kako bi čitatelji što bolje mogli doživjeti amfiteatre, u knjizi se nalazi sveukupno osam ilustracija, od kojih se tri nalaze u prvoj, dok su preostale u drugoj knjizi. Radi se o prikazima spomenutih amfiteatara, koji se uglavnom nisu mijenjali od prvoga izdanja. Upravo je ovo bila prva ilustrirana Lipsiusova knjiga koju je objavio Christophe Plantin, to jest *Officina Plantiniana*. Rađene su tehnikom bakroreza te su se uvijek otiskivale nakon što je tekst bio završen.⁵³

Ilustrator prvoga izdanja bio je Peeter van der Borcht stariji koji je krajem XVI. stoljeća surađivao sa Plantinom.⁵⁴ Rođen je u Mechelenu u Belgiji oko 1540. godine, a njegov otac Jacques van der Borcht bio je član gradskoga udruženja slikara, te je vjerojatno zahvaljujući njemu Peeter u ranoj dobi počeo ilustrirati knjige.⁵⁵ Plantinova knjiga isplata pokazuje da je 1564. godine Peeter već radio kao ilustrator za neka izdanja *Officine*, a u prvo vrijeme je van der Borcht samo izrađivao crteže dok su ih drugi otiskivali, da bi kasnije sam radio i bakroreze.⁵⁶ Za Plantina je ilustrirao nekoliko tisuća knjiga, kao i simbol sa naslovnica izdanja *Officine*.⁵⁷ Uglavnom je ilustrirao liturgijske i botaničke knjige, no u nizu djela na kojima je radio se našlo i prvo izdanje Lipsiusove knjige o amfiteatrima. Kao i drugi ilustratori Lipsiusova djela, njegov posao uglavnom se svodio na kopiranje ilustracije koje je Lipsius pribavio iz ranih izvora u drugi medij, no ploče kojima se on služio prilikom stvaranja prvoga izdanja nisu se koristile za sljedeća izdanja.⁵⁸

Za izdanje iz 1598. godine izrađeni su novi bakrorezi, a iz knjige isplata vidljivo je da su oni rađeni u tiskarskom studiju Lynkena van Lanckvelta.⁵⁹ Prilikom priprema za ovo izdanje, Balthasar Moretus Lipsiusu je u pismu naveo kako bi trebalo promijeniti ilustracije jer njegov otac (Jan Moretus) knjigu planira tiskati na većem papiru negoli što je to bio prethodni.⁶⁰

---

⁵³ Dirk Imhof, »The illustration of works by Justus Lipsius published by the Plantin Press«, u: *Iustus Lipsius Europae Lumen et Columen: Proceedings of the International Colloquium* (Leuven, 17. – 19.9.1997.), (ur.) Gilbert Tournoy, Jeanine Landtsheer, Jan Papy, Leuven: Leuven University Press, 1999., str. 69.

⁵⁴ Dirk Imhof, »The illustration of works«, 1999., str. 68.

⁵⁵ Pieter van der Borcht, http://spcoll.library.uvic.ca/Digit/physiologum/commentary/bio_borcht.htm (pregledano 27. srpnja 2018.)

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Dirk Imhof, »The illustration of works«, 1999., str. 69.

⁵⁹ Dirk Imhof, *Jan Moretus and the Continuation*, 2014., str. 317.

⁶⁰ Dirk Imhof, *Jan Moretus and the Continuation*, 2014., str. 318.

U vrijeme objave izdanja *De amphitheatro liber* iz 1604. godine u *Officini Plantiniani* odbacuju izradu ilustracija graviranjem i prebacuju se na direktno urezivanje, koje je omogućavalo veću otpornost.⁶¹ Iz tog razloga, trebalo je postojeće ilustracije izvedene graviranjem zamijeniti onim urezanim, te se Jan Moretus okreće Theodoru Galleu.⁶² Galle je bio sin Philipa Gallea koji je imao tiskarski studio u Antverpu i koji je poznao mnoge poznate humaniste toga doba, među njima i Christophea Plantina. Ipak, suradnja između *Officine Plantiniane* i Galleovog studija dogodila se generaciju kasnije, tj. u vrijeme kada Moretus preuzima *Officinu*, a Theodor Galle sve više ulazi u očev posao. Suradnja između ova dva studija bila je dugogodišnja, a dodatno ju je osnažilo to što je Theodor Galle oženio Moretusovu kćer.⁶³

Ilustracije su dakle izrađivali razni umjetnici, no one se kroz godine značajnije nisu mijenjale. Prva ilustracija u knjizi nalazi se na sedmoj stranici, a na njoj je prikazan Kolosej (sl. 5.). Na svim ilustracijama nalazi se i natpis koji čitateljima objašnjava što je prikazano, pa tako nad ovom piše AMPHITHEATRUM TITI (sl. 5.). Ona prikazuje ruševinu Koloseja i to vrlo detaljno, pa je tako uočljivo kako su lukovi arkada izvedeni rustikom, ali na presjeku je vidljivo i kako je on građen. Loše stanje amfiteatra dodatno je naglašeno biljkama koje izviru iz najviših ruševnih dijelova, kao i iz unutrašnjosti, a otvoren pogled kroz arkade donekle daje dojam dubine. Osim toga, zanimljivo je kako je prikazana i scena iz svakodnevnog života, gdje dvojica muškaraca kopaju ispred gomile zemlje koja se nalazi ispred ulaza u Kolosej. Ova ilustracije veća je od drugih u knjizi, odgovara formatu A3, te je zbog toga višestruko presavijena kako bi stala između stranica. Jednaka ilustracija objavljena je 1560. godine u knjizi *Speculum Romanae Magnificentiae* Antonia Lafrerija, odakle ju Lipsius i preuzima (sl. 6.).

Druga ilustracija nalazi se na dva lista umetnuta između dvadeset i osme i dvadeset i devete stranice, a također prikazuje Kolosej (sl. 7.). Ovoga puta prikazana je unutrašnjost te je amfiteatar prikazan u presjeku kako bi se moglo bolje razumjeti dijelove gledališta i podija koje Lipsius u knjizi detaljno opisuje. Tako se vrlo jasno mogu vidjeti ulazi, hodnici, stepenište i svi dijelovi gledališta, a na sredini podija nalaze se brojni gladijatori koji dočaravaju ono što se unutar njega događalo. Osim natpisa koji opisuje ono što je prikazano (AMPHITHEATRI INTERIOR FACIES, QUALEM EAM FUISSE CUM OMNIBUS MEMBRIS SUSPICAMUR), na dnu stranica nalaze se

---

⁶¹ Dirk Imhof, »The illustration of works«, 1999., str. 70.

⁶² Dirk Imhof, »The illustration of works«, 1999., str. 74.

⁶³ Dirk Imhof, »The illustration of works«, 1999., str. 71.

i pojašnjenja dijelova unutrašnjosti amfiteatra o kojim Lipsius piše u knjizi. Ovu ilustraciju iskoristio je 1672. godine Hieronymi Mercurialis u šestoj knjizi *De Arte Gymnastica* (sl. 9.), kao i Thomas Salmon 1739. godine u knjizi *Modern History of the Present State of all Nations* (sl. 8.), no on navodi kako je prikazana unutrašnjost amfiteatra u Veroni. Prikazane borbe gladijatora nalikuju na scene prikazane na ilustracijama u Lipsiusovoj ranijoj knjizi *Saturnales Sermones*, koje je izradio van der Borcht prema dizajnu Otta van Vena, no nije sigurno je li van Ven sudjelovao i prilikom ilustriranja *De Amphitheatro* i *De Amphitheatris*.⁶⁴

Treća ilustracija nalazi se na trideset i drugoj stranici i jedina je koja nije preko cijeloga lista, već ispod teksta. Radi se o maloj ilustraciji koja prikazuje presjek stepenica i klupa u gledalištu te carske lože, o kojima u tome poglavlju Lipsius i piše.

Prva ilustracija u drugom dijelu knjige je prikaz amfiteatra u Veroni (sl. 10.). U originalu se ona nalazi umetnuta između šezdeset i četvrte i šezdeset i pete stranice, no u primjerku iz *Bibliotheca Zriniane* je ona iza pisma čitateljima, što upućuje na to da je vjerojatno ispala ili je otrgnuta pa ju je netko proizvoljno ubacio na kraj knjige. Radi se također o presjeku na kojemu se vrlo detaljno mogu vidjeti dijelovi unutrašnjosti i vanjšine amfiteatra, a sama kompozicija nalikuje na presjek Koloseja, te je moguće da je već spomenuti Thomas Salmon slučajno prepisao krivi natpis prilikom preuzimanja ilustracije. Iako se perspektivni prikaz amfiteatra u Veroni sličan ovoj ilustraciji može pronaći u knjizi *De origine et amplitudine civitatis Veronae* Torella Sarayna (za kojeg znamo da ga je Lipsius čitao), u knjizi *Speculum Romanae Magnificentiae* Antonija Lafrerija iz 1560. godine nalazi se jednaka ilustracija, pa ju je Lipsius vjerojatno preuzeo od tamo (sl. 11.).

Na šezdeset i osmoj stranici nalazi se tlocrt amfiteatra u Puli (sl. 12.) kojeg Lipsius preuzima iz treće knjige o arhitekturi Sebastiana Serlia (sl. 13.). Lipsius osobito hvali ilustracije u Serlijevoj knjizi za koje piše da su, unatoč tome što uglavnom „uljepšavaju“ stvarno stanje, pomogle u tome da čitatelji bolje shvate formu i izgled antičkih građevina.

Na sedamdesetoj se stranici nalazi prikaz jednoga dijela vanjšine amfiteatra u Nemausu (sl. 14.). Iz toga prikaza vidljivo je njegovo izrazito dobro stanje, a iznimno je dobro ostvaren dojam

---

⁶⁴ Tine Luk Meganck, *Erudite Eyes: Friendship, Art and Erudition in the Network of Abraham Ortelius (1527-1598)*, Boston: Brill, 2017., str. 71.

dubine prostora. Ona je zapravo dio ilustracije koja se izvorno nalazi u knjizi *Discours historial* Jean Poldo d'Albenasa, a Lipsiusu ju je vjerojatno poslao Abraham Ortelius.⁶⁵

Na kraju još ostaju dvije ilustracije koje se nalaze na sedamdeset i šestoj i sedamdeset i sedmoj stranici, a koje iz različitog gledišta prikazuju amfiteatar u Doué-la-Fontaineu (sl. 16 i 17). To je ujedno i jedino zdanje čije ilustracije su se promijenile od prvoga izdanja knjige. Naime, ilustracija iz prvoga izdanja (sl. 17.) prema Lipsiusu nije bila dovoljno pouzdana, te je u drugome izdanju zamijenjena onom na kojoj se, osim uobičajenog natpisa o kojemu se lokalitetu radi, nalazi i natpis 'LAEVINUS F. AN 1584.'. Potpisani Laevinius je već spomenuti Kersmaker koji je živio u blizini lokaliteta, a koji je očito ilustraciju koju Lipsius preuzima izradio 1584. godine.⁶⁶

Kao što je vidljivo iz priloženog, ilustracija u Lipsiusovoj knjizi nema mnogo, no zapravo ih je dovoljno da bi čitatelji mogli predočiti svaki amfiteatar o kojemu se opsežnije piše. One nisu rađene samo za potrebe ove knjige, već su preuzete iz različitih izvora, no u novi medij su ih prenosili tada poznati umjetnici, što se ogleda i u samoj kvaliteti. Detalji koji su bitni za svaku od ovih građevina lako su uočljivi, a osim toga kroz smještanje nekih od ovih amfiteatara u širu sliku može se dočarati i atmosfera toga vremena. Vidljiva je razlika u ilustracijama Koloseja, kojega je Lipsius vidio uživo, i prikaza drugih amfiteatara koje upoznaje iz „druge ruke“ te koje onda ne objašnjava toliko opširno. Ipak, sveopći dojam je da je Lipsius vrlo dobro znao kakve ilustracije treba preuzeti i iskoristiti da bi dodatno zaintrigirao svoje čitatelje.

---

⁶⁵ Tine Luk Meganck, *Erudite Eyes: Friendship, Art and Erudition in the Network of Abraham Ortelius*, 2017., str. 69.

⁶⁶ Tine Luk Meganck, *Erudite Eyes: Friendship, Art and Erudition in the Network of Abraham Ortelius*, 2017., str. 76.

6. Tradicija renesansnog dijaloga i traktata o antičkoj arhitekturi

Prva Lipsiusova knjiga o amfiteatrima pisana je kao dijalog između njega i Nicolausa Florentiusa, no to nije jedino njegovo djelo pisano u toj formi. *Saturnales Sermones* dijalog je između Lipsiusovih prijatelja koji međusobno raspravljaju o gladijatorskim igrama, a *De Constantia* pisana je kao razgovor između Lipsiusa i njegova učitelja Carolusa Langiusa.⁶⁷ Izborom dijaloga se Lipsius pridružio velikom krugu humanista koji su u razdoblju od XV. do XVII. stoljeća oživili tu antičku formu. Razlog za ponovnu upotrebu dijaloga je prije svega općenita fascinacija antikom, pa tako i literarnim formama iz toga doba, ali i činjenica da su ga u antici uglavnom koristili filozofi, a filozofija je također ponovno procvjetala u tom razdoblju. Humanistički, to jest renesansni dijalog javio se u Italiji oko 1400. godine, a jedan od pionira nove forme bio je Leonardo Bruni koji je i prevodio djela Aristotela i Platona, koji su bili osobita inspiracija.⁶⁸ Renesansni dijalog uglavnom se temelji na rimskom modelu, osobito na Ciceronovim debatama za koje je bilo tipično da ostanu nerazjašnjene i da čitatelj sam donese odluku o određenoj temi.⁶⁹ S vremenom su humanisti razvili različite varijante, pa tako jezik kojim su se služili više nije bio govornički, već kolokvijalni, što se može primijetiti i u Lipsiusovim djelima.⁷⁰ Široka primjena ove forme dovela je do toga da se u XVI. stoljeću javljaju i teoretičari dijaloga koji su se bavili pojavom i karakteristikama njegovih raznih oblika.⁷¹ Kao što je već spomenuto, Lipsius je nerijetko svoja djela pisao u formi dijaloga, što je zasigurno posljedica njegovog humanističkog usmjerenja, ali i bavljenja filozofijom. Naime, ne treba smetnuti s uma kako je on jedan od začetnika neostoicizma, a upravo je dijalog forma koja je bila najviše pogodna za filozofske tekstove, kako u antici tako i u renesansi. Što se tiče forme djela, Lipsius se uglavnom oslanjao na smjernice koje je uspostavio Varon prema kojima bi djelo trebalo biti pisano prema kategorijama „Kako? Tko? Kada? Zašto?“, a koje uglavnom slijedi i prilikom pisanja knjige o amfiteatrima.⁷²

---

⁶⁷ Andrea Wilhelmina Steenbeek, »*Iusti Lipsii De Amphitheatro et De Amphitheatris*«, 2015., str. 36.

⁶⁸ David Marsh, »Dialogue and discussion in the Renaissance«, u: *The Cambridge History of Literary Criticism: Volume 3, The Renaissance*, (ur.) George Alexander Kennedy, Glyn P. Norton, Hugh Barr Nisbet, Marshall Brown, Claude Julien Rawson, Alastair J. Minnis, Christa Knellwolf, Raman Selden, Ian Richard Johnson, Rafey Habib, Loius Menand, A. Walton Litz, Lawren Rainey, Christopher Norris, Cambridge: Cambridge University Press, 1989., str. 265.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ David Marsh, , »Dialogue and discussion in the Renaissance«, 1989., str. 266.

⁷¹ David Marsh, , »Dialogue and discussion in the Renaissance«, 1989., str. 268.

⁷² Raingard Esser, »Faded glory: Leuven«, u: Raingard Esser, *The Politics of Memory: The Writing of Partition in the Seventeenth Century Low Countries*, Leiden: Brill, 2012., str. 193.

Lipsiusovo djelo jedan je od mnogih traktata o arhitekturi koji nastaju u vrijeme humanizma i renesanse, no prvi je koji je posvećen isključivo amfiteatrima. Mnogi traktatisti u to vrijeme su pisali o antičkim ostacima, osobito u Rimu, a inspiracija za to bilo im je jedino preživjelo djelo iz doba antike – Vitruvijevih deset knjiga *De architectura*. To djelo nekoliko puta se spominje u srednjem vijeku, no tek su humanisti prepoznali njegovu pravu vrijednosti i prihvatili ga kao inspiraciju za nastanak svojih traktata. Što se tiče amfiteatara, upravo nedostatak drugih antičkih traktata doveo je do toga da se u srednjem vijeku, tj. do pojave humanista i njihovog istraživanja antičke povijesti, drugačije interpretirala njihova namjena. To se prije svega odnosi na Kolosej za koji se u rukopisu *Mirabilia urbis Romae* iz XII. stoljeća, koji je bio vodič kroz arhitekturna i umjetnička čuda grada Rima, navodi da je bio hram posvećen suncu.⁷³ Ovo je bio jedan od najpoznatijih vodiča, pa nas ne treba čuditi što je ta teorija bila široko prihvaćena gotovo sve do XV. stoljeća. Zanimanje za antičke ostatke s pojavom renesanse iznimno raste, te se tako traže iscrpniji i točniji podaci o amfiteatrima od onog ponuđenog u *Mirabilia urbis Romae*. Istraživači i zaljubljenici u antiku u to vrijeme sve više počinju odlaziti među ruševine i samostalno istraživati, ali jednako tako počinju čitati izvorne antičke tekstove koji su im bili dostupni.

Lipsius se konceptom svoga djela uklapa u novu humanističku metodu „kritičkog“ istraživanja koja promovira kombiniranje povijesnih studija sa isječcima iz antičkih tekstova koji se dotiču teme istraživanja.⁷⁴ Neki od autora koji pišu traktate sličnoga tipa kao i Lipsius u to vrijeme, a koji su utjecali na njega su Poggio Bracciolini, Leon Battista Alberti, Flavio Biondo i Pomponije Leto.⁷⁵ Svi oni istraživali su i dokumentirali ruševine, arhitekturu i povijest grada Rima, a svoja zapažanja objavili su i u knjigama. Njihovi opisi Koloseja zasigurno su bili poticaj Lipsiusu da i sam započne istraživanje. Poggio Bracciolini je 1448. godine objavio knjigu *De Varietate Fortunae* u kojoj opisuje Kolosej kao najdojmljiviji od svih amfiteatara.⁷⁶ Istovremeno i Leon Battista Alberti objavljuje *Descriptio urbis romae* – istraživanje Rima u kojemu donosi koordinate glavnih rimskih spomenika. Ipak, zanimljivo je da u tome djelu ne spominje Kolosej, vjerojatno zato što je bio ruševina pa nije odgovarao njegovom sustavu mjera kojeg donosi u toj knjizi.⁷⁷ Iako se u knjizi ne spominje, Albertijevo iznimno poznavanje Koloseja vidi se u njegovim izvedenim arhitektonskim

---

⁷³ Rumiko Handa, *Allure of the Incomplete, Imperfect and Impermanent: Designing and Appreciating Architecture as Nature*, Abingdon: Routledge, 2014., str. 36.

⁷⁴ Jan Papy, » An Antiquarian Scholar between Text and Image?«, 2004., str. 108.

⁷⁵ Andrea Wilhelmina Steenbeek, »Iusti Lipsii De Amphitheatro et De Amphitheatris«, 2015., str. 37.

⁷⁶ Rumiko Handa, »Allure of the Incomplete«, 2014., str. 37.

⁷⁷ Isto.

projektima, u kojima vrlo često koristi motive preuzete s toga spomenika. Osim toga, upravo on autor je prvog renesansnog traktata o arhitekturi - *De re aedificatoria*, temeljenog na Vitruvijevom traktatu *De architectura*, te je kao takav poslužio kao uzor mnogim drugim humanistima. U krugu onih koji su otkrili kako im natpisi sa spomenika i kovanica mogu poslužiti kao vrijedni izvori informacija je i Flavio Biondo koji je 1448. godine objavio *De Roma instaurata* – rekonstrukciju antičkog izgleda Rima koji je zapravo bio iscrpni vodič po rimskim ruinama, pa tako i po Koloseju. O rimskoj antičkoj topografiji još su pisali i Andrea Fulvio, Bartolomeo Marliani, Lucio Fauno, a svakako treba spomenuti i Pirra Ligorija. On je 1553. godine objavio traktat *Della antichità di Roma*, u kojemu obrađuje cirkuse, teatre i amfiteatre antičkoga grada. Njegovo istraživanje baziralo se na čitanju antičke i moderne literature, istraživanju prikaza tih građevina na antičkim kovanicama i reljefima, kao i na neposrednom kontaktu s lokalitetima, a u tome djelu želio je prikazati cijeli korpus rimskog antikvarijanzma.⁷⁸ Jedan od prvih filologa, koji se uz to bavio i arheologijom, bio je Pomponije Leto koji je, kao i prethodno spomenuti, spojem tih dviju disciplina utjecao na Lipsiusa koji se ističe upravo spojem antikvarnog, arheološkog i filološkog gledišta. Za kraj, treba spomenuti i Andreu Palladija koji je svoje djelo *I quattro libri dell'architettura* konceptijski složio tako da primjerima iz Rima pridodaje i nekoliko primjera izvan njega kako bi se vidjelo širenje određene tipologije, a na jednak način i Lipsius strukturira svoju knjigu.⁷⁹

Tijekom XVI. stoljeća interes za antičke ostatke širi se i izvan granica Rima, pa se tako diljem Europe javljaju istraživači i zaljubljenici u starine koji istražuju spomenike u svojoj okolini. Tako se istražuju i amfiteatri izvan Rima, koje Lipsius opisuje u svojoj knjizi, a za koje i navodi neke od izvora. Tako prilikom opisa amfiteatra u Veroni Lipsius navodi da mu je izvor bio Torello Sarayna, odnosno njegovo djelo *De origine et amplitudine civitatis Veronae*, u kojemu opisuje povijest grada baziranu na antičkim ostacima.⁸⁰ Osim toga, Lipsius spominje i Ciriaca d'Ancona i Carla Sigoniu, koji su također istraživali taj spomenik. Tu je naravno i Sebastiano Serlio, koji je osim za amfiteatar u Veroni, Lipsiusu osobito poslužio kao izvor informacija o pulskom amfiteatru. Serlio pulsku arenu spominje u svojoj *Terzo libro*, a Lipsiusov opis vrlo je sličan onome kojega

---

⁷⁸ Pirro Ligorio: *Libro di M. Pyrrho Ligori Napolitano delle antichità di Roma, nel quale si tratta de' circi, theatri e anfiteatri, con le Paradosse del medesimo autore, quai confutano la commune opinione sopra varii luoghi della città di Roma (Venedig 1553, (ur.) Margaret Daly Davis, 2008., str. 7.*

⁷⁹ Jasenka Gudelj, »Architectural treatises and the East Adriatic coast: cultural transfers and the circulation of knowledge in the Renaissance«, u: *Artistic Practices and Cultural Transfer in Early Modern Italy. Essays in Honour of Deborah Howard*, (ur.) Nebahat Avcioglu, Allison Sherman, Farnham: Ashgate Publishing, 2015., 116.str.

⁸⁰ Tine Luk Meganck, *Erudite Eyes: Friendship, Art and Erudition in the Network of Abraham Ortelius*, 2017., str. 72.

Serlio donosi u svojoj knjizi. Ipak, Lipsius ispravlja Serlijevu pogrešku i navodi kako je Pula grad u Istri, a ne u Dalmaciji kako je Serlio naveo. Od istog autora Lipsius je preuzeo i ilustraciju, no Serlio vjerojatno nikada nije niti bio u Puli, već je autor ilustracije venecijanski slikar i arhitekt Giovanni Maria Falconetto.⁸¹ Utjecaj talijanskih traktatista s vremenom je došao do Francuske gdje se javlja nekolicina istraživača starina, a razlog za to je vjerojatno i dobra očuvanost antičkih ostataka na tome području. Ipak, amfiteatri koje Lipsius spominje u svojoj knjizi nisu ranije bili vrlo poznati niti se o njima puno pisalo. Tako je za onaj u Nimesu Lipsiusu koristan izvor bila knjiga Jean Poldo d'Albenasa *Discours historial de l'antique et illustre cité de Nismes* izdana 1558. godine u kojoj je po prvi put u detalje opisan grad Nimes, njegov plan, zidine i antički ostaci.⁸² Ova knjiga je bila opremljena mnogobrojnim kvalitetnim ilustracijama, od kojih je već spomenuta ona koja prikazuje amfiteatar, a iz sadržaja je vidljivo d'Albenasovo poznavanje talijanskih traktatista i Vitruvija. Što se tiče amfiteatra u Doué-la-Fontaineu, Lipsius je uistinu bio prvi koji je o njemu pisao, dok je jedini raniji podatak o njemu Kersmakerusova grafika. Dakle, naglasak istraživača prije Lipsiusa bio je na Koloseju kao najgrandioznijem primjeru, dok su amfiteatri izvan granica Rima, bez obzira na njihovu dobru očuvanost, bili relativno slabo primjećeni i poznati.

---

⁸¹ Jasenka Gudelj, »Architectural treatises and the East Adriatic coast«, 2015., str. 116

⁸² Frédérique Lemerle, »Jean Poldo d'Albenas (1512-1563), un antiquaire »studieux d'architecture««, u: *Bulletin Monumental* (160- II), 2002., str. 163.

7. Recepcija i značenja djela

Lipsiusovo djelo prvi je traktat koji je posvećen isključivo amfiteatrima, te je kao takav u vrijeme svoje objave bio izrazito zanimljiv zaljubljenicima u starine. Iako nemamo podatke o tome koliko je njegovih knjiga bilo po privatnim bibliotekama, činjenica da je *De amphitheatro liber* doživjela nekoliko reizdanja, dovoljna je da zaključimo kako se ovo djelo uistinu dosta čitalo u XVI. i kasnijim stoljećima. Razlog za to sigurno je bio opće zanimanje za sve antičko, ali i to što je Lipsius prvi koji je na jednome mjestu donio povijest ne samo Koloseja, već i amfiteatara za koje mnogi do tada nisu znali niti da postoje. Zanimljiva tema, naravno, sama po sebi nije bila dovoljna za stvaranje dobre knjige, pa se tako kvaliteta Lipsiusova djela ogleda i u načinu na koji je knjiga pisana. Naime, on odabire tada uvelike korištenu formu dijaloga i jezik koji je bio razumljiv svima, te samim time pobuđuje interes za starine i kod onih koji nisu nužno bili stručnjaci. Osim toga, kroz razgovor sa Florentiusom unosi i elemente filozofije stoicizma. Ono što je drugačije od nekih drugih traktata je to što Lipsius zapravo ne ulazi sasvim detaljno u tehničke i građevinske detalje te samim time djelo nije čitatelju zamorno. Osobitu razliku čine i već spomenute, izrazito kvalitetne i detaljne ilustracije koje čitateljima još više približavaju amfiteatre koji se spominju.

Osim formom, Lipsiusovo djelo se ističe i kvalitetnim sadržajem. Naime, za razliku od drugih traktatista, on ne gleda amfiteatre samo s arheološke i arhitektonske strane, već se služi svojim filološkim znanjem kako bi iz antičkih tekstova saznao što više o njihovoj povijesti i zanimljivostima vezanim uz njih. To zapravo znači da on ne nabraja dijelove građevine suhoparno, već nastoji što zanimljivije dočarati kako je ona izgledala kada je bila u funkciji. Podatke o amfiteatrima Lipsius preuzima uglavnom od starijih istraživača i pisaca koje u knjizi i imenuje, a zatim te podatke nadopunjuje svojim idejama o tome kako on smatra da je nešto izgledalo. Većina podataka koje donosi su točni, no isto se ne može reći i za njegove pretpostavke. Tako prilikom opisa amfiteatra u Veroni negira mogućnost datiranja spomenika preko dekorativnih elemenata, za koju danas znamo da može biti vrlo korisna metoda datacije, a pogriješio je i u vezi vremena gradnje amfiteatara izvan Rima – naime, neki od njih grade se već od vremena kasne rimske Republike.⁸³

---

⁸³ Tine Luk Meganck, *Erudite Eyes: Friendship, Art and Erudition in the Network of Abraham Ortelius*, 2017., str. 73.

Što se tiče značaja djela, ono je izrazito važno kako za antikvarne studije, arheologiju, povijest umjetnosti, tako i općenito za povijest. Naime, kao što sam već spomenula, ovo je prvi traktat u potpunosti posvećen amfiteatrima, te je kao takav utjecao na autore koji će nakon Lipsiusa pisati o istoj temi. Lipsius na jednom mjestu donosi podatke o amfiteatrima iz različitih humanističkih gledišta, te je stoga njegovo djelo koristilo raznim istraživačima i služilo kao dobra baza za daljnju nadogradnju istraživanja. Koliko je njegovo djelo bilo čitano i korišteno vidljivo je na primjeru ilustracija koje su mnogi preuzimali za svoja djela, a Lipsiusa su osim toga neki autori spominjali i kao posebno vjerodostojan izvor u istraživanju amfiteatara. Jedan od njih je i Francesco Scipione Maffei koji je 1732. godine objavio djelo *Verona illustrata* u četiri knjige, od kojih je četvrta knjiga povijest antičkih amfiteatara sa osobitim naglaskom na onaj u Veroni. U toj knjizi Scipione često citira Lipsiusa te dalje razrađuje teze iznesene u *De amphitheatro*. Posebnu pozornost privukao je Lipsiusov opis amfiteatra u Doué-la-Fontaineu, obzirom da je to prvi spomen te starine. Tako već vrlo rano nakon izdavanja *De amphitheatro* Francuzi sami istražuju i pišu o tom amfiteatru, često oslanjajući se upravo na Lipsiusova zapažanja. Neki od njih su Isaac Pontanus, Francois Des Rues, André Duchesne, Jacques de Fonteny, Just Zinzerling, Leon Godefroy, Francois de Grenaille, Louis Coulon i Élie Brackenhoffer.⁸⁴ Utjecaj Lipsiusovog traktata proširio se i do Velike Britanije, gdje će sredinom XVII. stoljeća doći do pojave engleskih renesansnih teatar. Te građevine, među njima i londonski *Globe theater*, rađene su po uzoru na antičke drvene amfiteatre, a osobitu ulogu tu je imalo Lipsiusovo isticanje pretpostavljene drvene unutrašnjosti pulskog primjera.⁸⁵ Do izbora takvog arhitektonskog modela za kazalište došlo je, osim zbog općenitog interesa za antičku kulturu, i zbog Lipsiusovih knjiga i predavanja. Naime, Lipsius je u Leidenu bio profesor i mentor nekima od Nizozemaca i Danaca koji su sudjelovali u stvaranju engleskog renesansnog teatra.⁸⁶ Osim u Velikoj Britaniji, Lipsiusov traktat utjecaja je imao i u Španjolskoj, gdje će se po uzoru na drvene amfiteatre graditi arene za borbe s bikovima.⁸⁷

Iako dakle nemamo podatke o tome koliko je uistinu bilo primjeraka Lipsiusova djela o amfiteatrima, sigurno možemo zaključiti kako je to djelo od vremena svog prvog izdanja bilo

---

⁸⁴ Architectura Gallia Romana, Corpus des textes et représentations des antiquités gallo-romaines (XVe- XVIIe siècles), <http://architecture.cesr.univ-tours.fr/GalliaRomana/resultat.asp?ville=Dou%20la%20Fontaine&tri=Datetexte&monument=Pseudo+amphith%20E9%E2tre&intraoper=Et&extraoper=Et&Submit=Rechercher&offset=0> (pregledano 20. kolovoza 2018.)

⁸⁵ Jasenka Gudelj, *Europska renesansa antičke Pule*, 2014., str. 254.

⁸⁶ June Schlueter, »*Genus Cygnus: Three Species of the Swan*«, u: *Medieval and Renaissance Drama in England*, (ur.) John Pitcher, Robert Lindsey, Susan Cerasano, Vancouver; Fairleigh Dickinson University Press, 2003., str. 199.

⁸⁷ Jasenka Gudelj, *Europska renesansa antičke Pule*, 2014., str. 255.

izrazito popularno. Da je knjiga bila čitana već u XVII. stoljeću govori nam činjenica da je ban Nikola Zrinski u to vrijeme imao primjerak u svojoj knjižnici, dok onaj iz knjižnice bana Nikole pl. Tomašića upućuje na to da niti u XIX. stoljeću nije nestao interes za amfiteatre. Značaj Lipsiusova djela je taj što je to zapravo prvi renesansni traktat o amfiteatrima u kojemu se autor ne oslanja samo na svoje antikvarno i arheološko znanje, već produbljuje svoje istraživanje čitanjem izvornih antičkih tekstova iz kojih dobiva potrebne informacije. To naravno znači da svi podaci ne mogu biti u potpunosti točni, obzirom da može doći do krive interpretacije antičkih pisaca i pogreški prilikom prijevoda, no istovremeno takav način kombiniranja različitih perspektiva čini knjigu zanimljivijom i shvatljivijom široj javnosti. Osim toga, osobito je značajno i to što Lipsius daje pregled nekih amfiteatara izvan Rima o kojima se gotovo i nije pisalo, te samim time otvara prostor istraživačima s tih područja da dalje prodube istraživanje o lokalnoj baštini. Ipak, činjenica je da Lipsius amfiteatre osim Koloseja nije vidio uživo, te je zbog toga također moglo doći do pogreški ili krive interpretacije svjedočanstva onih koji su mu o njima dali informacije.

8. Zaključak

Lipsiusovo djelo prvi je renesansni traktat koji je u potpunosti posvećen povijesti antičkih amfiteatara. Kao takav, od vremena svoga prvog izdanja 1584. Godine, bio je izrazito dobro prihvaćen i primjerci djela kolali su po Europi. Osim autora koji citiraju Lipsiusa i preuzimaju ilustracije iz njegove knjige, u prilog tome nam govori i činjenica da se čak dva primjerka danas nalaze u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Iako nije moguće utvrditi kojim putem su hrvatski banovi Nikola Zrinski i Nikola Tomašić došli u posjed svojih knjiga, očito je da je interes za Lipsiusovo djelo o amfiteatrima u Hrvatskoj bio prisutan u XVII., ali i u XIX. stoljeću. Razlog za to vjerojatno je način na koji je djelo pisano, to jest forma dijaloga i jezik koji nije stručan tako da ga svi mogu razumjeti. Osim toga, tu su i ilustracije koje su omogućavale bolje razumijevanje amfiteatara o kojima Lipsius piše, ali i na kojima su čak po prvi put prikazani neki od njih. Zrelost i značaj Lipsiusova djela leži u načinu na koji on kombinira antikvarno i arheološko znanje sa svojim filološkim obrazovanjem, pa tako daje potpuni pregled amfiteatara, a ne sagledava ih samo sa jednog aspekta. Tu je naravno i činjenica da se Lipsius ne zadržava samo na povijesti Koloseja, već se okreće i amfiteatrima izvan Rima te na taj način podiže interes istraživača za lokalnu baštinu.

9. Popis literature

Knjige

1. Émile Amiel, *Un publiciste du XVIe siècle: Juste-Lipse*, Pariz: A. Lemerre, 1884.
2. Louis Galesloot, *Particularités sur la vie de Juste Lipse*, Bruges: Impr. Chez Aimé de Zuttere, 1877.
3. Jasenka Gudelj, *Europska renesansa antičke Pule*, Zagreb: Školska knjiga, 2014.
4. Jasenka Gudelj, Dubravka Botica, *Arte et Marte: knjige o arhitekturi u Zriniani : [iz zbirke starih knjiga i rukopisa Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu]*, Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2012.
5. Rumiko Handa, *Allure of the Incomplete, Imperfect and Impermanent: Designing and Appreciating Architecture as Nature*, Abingdon: Routledge, 2014.
6. Dirk Imhof, *Jan Moretus and the Continuation of the Plantin Press: A Bibliography of the Works Published and Printed by Jan Moretus I in Antwerp (1589-1610)*, vol. 1, Boston: Brill, 2014.
7. Pirro Ligorio: *Libro di M. Pyrrho Ligori Napolitano delle antichità di Roma, nel quale si tratta de' circi, theatri e anfiteatri, con le Paradosse del medesimo auttore, quai confutano la commune opinione sopra varii luoghi della città di Roma (Venedig 1553, (ur.) Margaret Daly Davis, 2008.*
8. Aubert Le Mire, *Vita Iusti Lipsi sapientiae et litterarum antistis*, Antwerpen: Daudem Martinium, 1609.
9. Tine Luk Meganck, *Erudite Eyes: Friendship, Art and Erudition in the Network of Abraham Ortelius (1527-1598)*, Boston: Brill, 2017.
10. Lucian Müller, *Geschichte der klassischen philologie in den Niederlanden*, Leipzig: B. G. Teubner, 1869.
11. M. L. Charles Nisard, *Le Triumvirat littéraire au XVIe siècle: Juste Lipse, Joseph Scaliger et Isaac Casaubon*, Pariz: Amyot, 1852.
12. Andreas Räss, *Die Convertiten seit der Reformation nach ihrem Leben uns aus ihren Schriften dargestellt*, Freiburg: Herder, 1866.

13. Andrea Wilhelmina Steenbeek, *Iusti Lipsii De Amphitheatro et De Amphitheatris quae extra Romam libellus: Lipsius' Buch über Amphitheater, eine textkritische Ausgabe mit Übersetzung, Einführung und Anmerkungen*, Boston: Brill, 2015.

Poglavlja u knjigama

1. Christopher Brooke, »Justus Lipsius and the Post-Machiavellian Prince«, u: Christopher Brooke, *Philosophic Pride: Stoicism and Political Thought from Lipsius to Rousseau*, Princeton: Princeton University Press, 2012., 12-36.
2. Joost Depuydt, »“Vale, verum antiquae historiae lumen“: Antiquarianism in the correspondence between Justus Lipsius and Abraham Ortelius«, u: *Iustus Lipsius Europae Lumen et Columen: Proceedings of the International Colloquium* (Leuven, 17. – 19.9.1997.), (ur.) Gilbert Tournoy, Jeanine Landtsheer, Jan Papy, Leuven: Leuven University Press, 1999., 34 – 47.
3. Raingard Esser, »Faded glory: Leuven«, u: Raingard Esser, *The Politics of Memory: The Writing of Partition in the Seventeenth Century Low Countries*, Leiden: Brill, 2012., 189 – 207.
4. Jasenka Gudelj, »Architectural treatises and the East Adriatic coast: cultural transfers and the circulation of knowledge in the Renaissance«, u: *Artistic Practices and Cultural Transfer in Early Modern Italy. Essays in Honour of Deborah Howard*, (ur.) Nebahat Avcioglu, Allison Sherman, Farnham: Ashgate Publishing, 2015., 107 – 127.
5. Dirk Imhof, »The illustration of works by Justus Lipsius published by the Plantin Press«, u: *Iustus Lipsius Europae Lumen et Columen: Proceedings of the International Colloquium* (Leuven, 17. – 19.9.1997.), (ur.) Gilbert Tournoy, Jeanine Landtsheer, Jan Papy, Leuven: Leuven University Press, 1999., 67 – 82.
6. David Marsh, »Dialogue and discussion in the Renaissance«, u: *The Cambridge History of Literary Criticism: Volume 3, The Renaissance*, (ur.) George Alexander Kennedy, Glyn P. Norton, Hugh Barr Nisbet, Marshall Brown, Claude Julien Rawson, Alastair J. Minnis, Christa Knellwolf, Raman Selden, Ian Richard Johnson, Rafey Habib, Loius Menand, A. Walton Litz, Lawren Rainey, Christopher Norris, Cambridge: Cambridge University Press, 1989., 265 – 271.

7. June Schlueter, »Genus Cygnus: Three Species of the Swan«, u: *Medieval and Renaissance Drama in England*, (ur.) John Pitcher, Robert Lindsey, Susan Cerasano, Vancouver; Fairleigh Dickinson University Press, 2003., 192- 218.

Članci

1. Ivan Kosić, »Bibliotheca Zriniana«, u: *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu* 45 (2012.), 51 – 79.
2. Frédérique Lemerle, »Jean Poldo d'Albenas (1512-1563), un antiquaire »studieux d'architecture««, u: *Bulletin Monumental* (160- II), 2002., 163 – 172.
3. Jan Papy, »An Antiquarian Scholar between Text and Image? Justus Lipsius, Humanist Education, and the Visualization of Ancient Rome«, u: *The Sixteenth Century Journal* 35 (1), 2004., 97 – 131.

Internetski izvori

1. Corpus des textes et représentations des antiquités gallo-romaines (Xve siècle – XVIIe siècle), <http://architectura.cesr.univ-tours.fr/GalliaRomana/resultat.asp?ville=Dou%20Dla%2DFontaine&tri=Datetexte&monument=Pseudo+amphith%20E2tre&intraoper=Et&extraoper=Et&Submit=Rechercher&ofset=0> [pregledano 20. kolovoza 2018.]
2. Digitalne zbirke Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu, <https://digitalna.nsk.hr/pb/?concept=info&id=549486> [pregledano 24. srpnja 2018.]
3. Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Christophe-Plantin> [pregledano 7. travnja 2018.]
4. Garamond, http://www.garamond.culture.fr/en/page/christophe_plantin_garamont_s_flemish_successor [pregledano 5. kolovoza 2018.]
5. Museum Plantin Moretus, <http://www.museumplantinmoretus.be/en/page/who-was-christophe-plantin> [pregledano 9. travnja 2018.]
6. Sancti Epiphanii ad Physiologum, http://spcoll.library.uvic.ca/Digit/physiologum/commentary/bio_borchtm.htm [pregledano 27. srpnja 2018.]

7. Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/entries/justus-lipsius/#1> [pregledano 17. ožujka 2018.]

10. Popis priloga

1. Peter Paul Rubens: Četiri filozofa, 1611-12., Palazzo Pitti, Firenza (izvor: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Four_Philosophers [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]
2. Naslovnica prvoga izdanja *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1584. (izvor: Andrea Wilhelmina Steenbeek, *Iusti Lipsii De Amphitheatro et De Amphitheatris quae extra Romam libellus: Lipsius' Buch über Amphitheater, eine textkritische Ausgabe mit Übersetzung, Einführung und Anmerkungen*, Boston: Brill, 2015.)
3. Justus Lipsius, *De Amphitheatro Liber. In quo forma ipsa loci expressa et ratio spectandi cum aeneis figuris, omnia auctiora vel meliora. Antuerpiae ex officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum. MDCCIV, cum priuilegiis Caesareo et Regio*, naslovna stranica (izvor: [http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto\[iframe\]/0/](http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto[iframe]/0/) [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]
4. Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra romam libellus, in quo formae eorum aliquot et typi. Antuerpiae ex officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum. MDCCIV, cum priuilegiis Caesareo et Regio*, naslovna stranica (izvor: [http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto\[iframe\]/0/](http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto[iframe]/0/) [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]
5. Justus Lipsius, *De amphitheatro liber*, 1604., ilustracija *Amphitheatrum Titi* (izvor: [http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto\[iframe\]/0/](http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto[iframe]/0/) [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]
6. Antonio Lafreri, *Speculum Romanae Magnificentiae*, 1563., ilustracija *Theatrum sine Coliseum Romanum* (izvor: [https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/41.72\[1.59\]](https://www.metmuseum.org/toah/works-of-art/41.72[1.59]) [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]
7. Justus Lipsius, *De amphitheatro liber*, 1604., ilustracija *Amphitheatri interior facies, qualem eam fuisse cum omnibus membris suspicamus* (izvor: [http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto\[iframe\]/0/](http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto[iframe]/0/) [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]

8. Thomas Salmon, *Modern History or the Present State of all Nations*, 1739., ilustracija *The inside of the Amphitheater at Verona* (izvor: http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00routesdata/1700_1799/compendia/salmon/a_a_salmon.html [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]
9. Hieronymi Mercurialis, *De Arte Gymnastica Libri Sex*, 1672., ilustracija *Amphitheatri Titiani, facies interior* (izvor: <http://ebling.library.wisc.edu/historical/browsingcorner/bc-issue011-detail5.html> [posljedni put pregledano 17. rujna 2018.]
10. Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1604., ilustracija *Amphit. Veronense* (izvor: [http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto\[iframe\]/0/](http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto[iframe]/0/) [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]
11. Antonio Lafreri, *Speculum Romanae Magnificentiae*, 1560., ilustracija *Amphitheatri Veronen(sis) diligens et accurata delineatio, quod ludis publicis, gladiatorio muneri, et ferarum venationib(us) exhibendis, Imp(eratore) Caes(are) Aug(ugusto) suasu, post bella civil(ia) pace Pop(uli) Ro(man)i terra mariq(ue) parta nobilissima colonia Verona, opere rustico, in foro boario extra Urb(is) moenia, aere publico collocavit. Unum omnium quae nobis antiquitas reliquit, Civium perpetua diligentia, et quantum humana ope praestari potuit, magis a temporum iniuria praeservatum. Anteriorem enim porticuam partem, quam alam vocant, ingenti terremotu quassatam, anno salut(is) mxcvii corruisse annalibus Veronensium proditum est.* (izvor: <http://speculum.lib.uchicago.edu/search.php?search%5B0%5D=verona&searchnode%5B0%5D=all&result=1> [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]
12. Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1604., ilustracija *Amph. Polan.* (izvor: [http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto\[iframe\]/0/](http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto[iframe]/0/) [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]
13. Sebastiano Serlio, *Il Terzo Libro*, 1544., ilustracija *Pianta del Amphitheatro di Pola* (izvor: https://books.google.hr/books?id=nz9bAAAACAAJ&pg=PP84&lpg=PP84&dq=amphitheatro+pola+serlio&source=bl&ots=_yVdaqouFi&sig=x4reJ3JEe6R8q72sslDUXtG9BjU&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwiD5rH6vMLdAhUrqYsKHQhZDcMQ6AEwCHoECACQAQ#v=onepage&q&f=false [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]

14. Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1604., ilustracija *Amph. Nemaus* (izvor: [http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto\[iframe\]/0/](http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto[iframe]/0/) [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]])
15. Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1604., ilustracija *Les arenes a Doue en Poictou. Laevinus f. an 1584.* (izvor: [http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto\[iframe\]/0/](http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto[iframe]/0/) [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]])
16. Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1604., ilustracija *Amphit. Doueon* (izvor: [http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto\[iframe\]/0/](http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto[iframe]/0/) [posljednji put pregledano 17. rujna 2018.]])
17. Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1604., ilustracija *Amphit. Doueon* (izvor: Andrea Wilhelmina Steenbeek, *Iusti Lipsii De Amphitheatro et De Amphitheatris quae extra Romam libellus: Lipsius' Buch über Amphitheater, eine textkritische Ausgabe mit Übersetzung, Einführung und Anmerkungen*, Boston: Brill, 2015.)

11. Prilozi

Sl. 1.: Peter Paul Rubens: Četiri filozofa, 1611-12.,

IYSTI LIPSI
DE
AMPHITHEATRIS
QVÆ
EXTRA ROMAM
LIBELLVS.

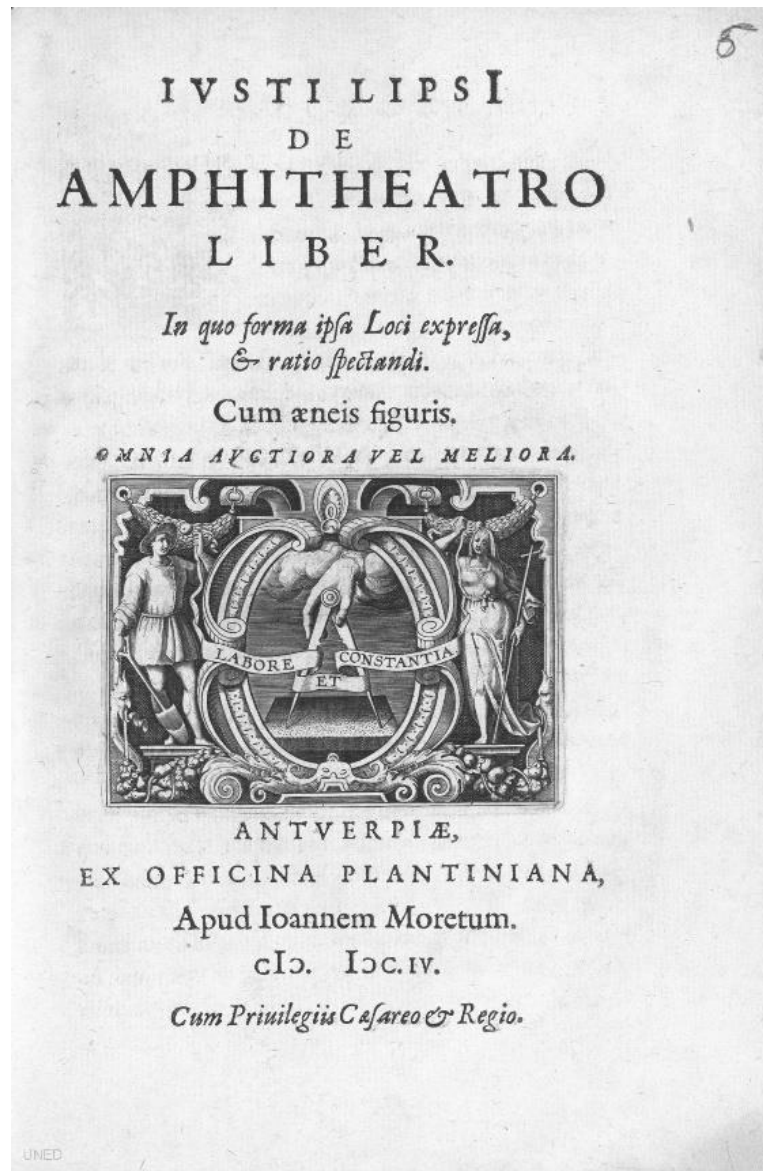
In quo Formæ eorum aliquot & typi.

ANTVERPIÆ,
Apud Christophorum Plantinum.
cIo. Io. LXXXIV.

Sl. 2.: Naslovnica prvoga izdanja *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1584.

Sl. 3: Justus Lipsius, *De Amphitheatro Liber*. *In quo forma ipsa loci expressa et ratio spectandi cum aeneis figuris, omnia auctiora vel meliora. Antuerpiae ex officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum. MDCCIV, cum priuilegiis Casareo et Regio, naslovna stranica*

IUSTI LIPSI
DE
AMPHITHEATRIS

QVÆ
EXTRA ROMAM
LIBELLVS.

In quo Formæ eorum aliquot & typi.

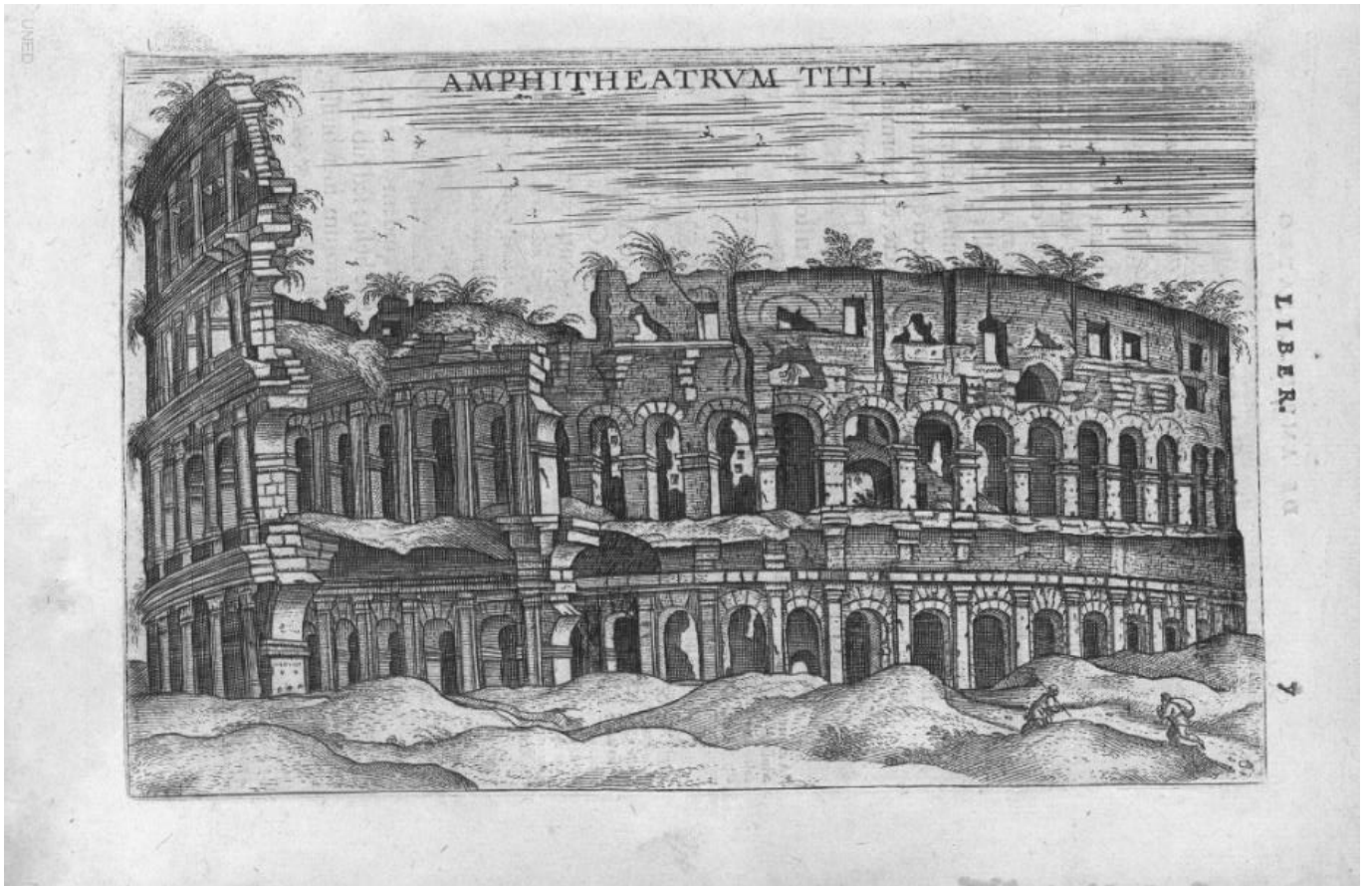

ANTVERPIÆ,
EX OFFICINA PLANTINIANA,
Apud Ioannem Moretum:

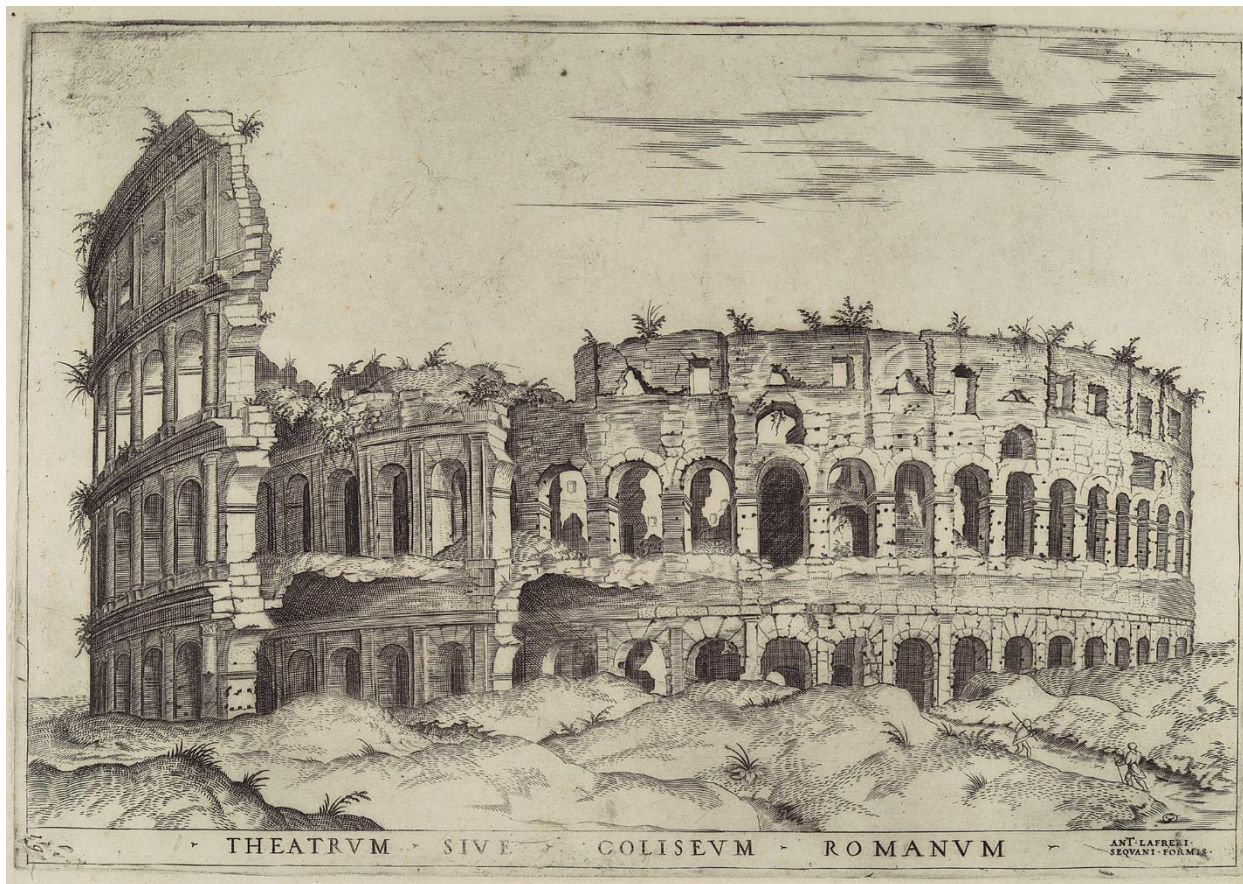
MDCCIV.

Cum Priuilegiis Casareo & Regio.

Sl. 4: Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra romam libellus, in quo formae eorum aliquot et typi. Antuerpiae ex officina Plantiniana, apud Ioannem Moretum. MDCCIV, cum priuilegiis Caesareo et Regio, naslovna stranica*

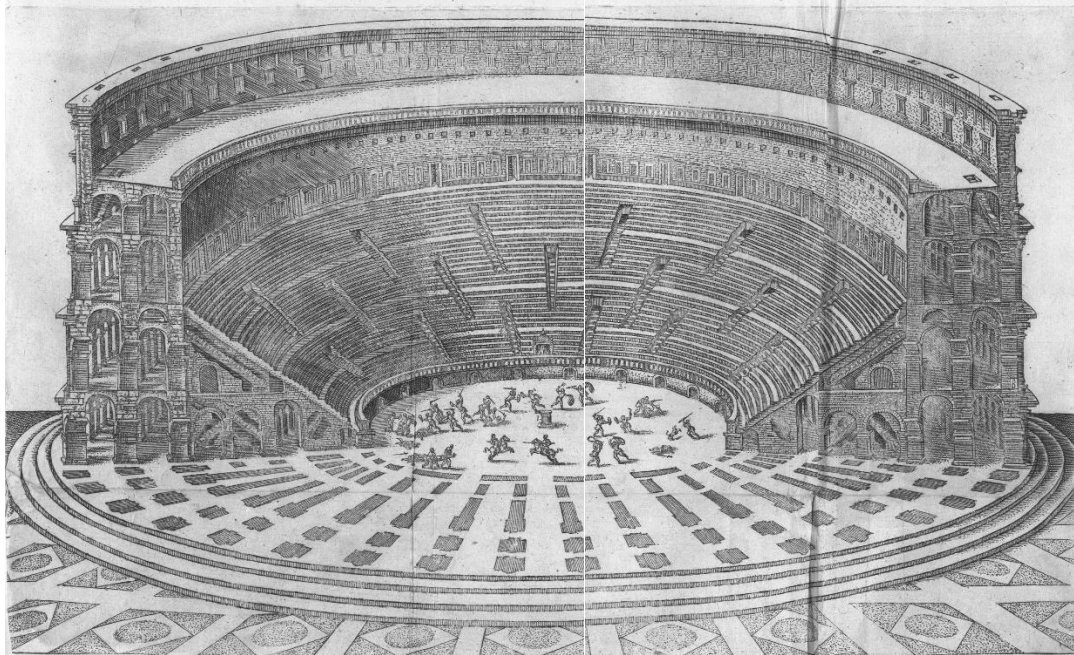
Sl. 5.: Justus Lipsius, *De amphitheatro liber*, 1604., ilustracija *Amphitheatrum Titi*

Sl. 6.: Antonio Lafreri, *Speculum Romanae Magnificentiae*, 1563., ilustracija *Theatrum sine Coliseum Romanum*

AMPHITHEATRI INTERIOR FACIES, QVALEM
EAM FVISSE CVM OMNIBVS MEMBRIS SVSPICAMVR.

CAP. XIII.

1. *Ara*, quæ sacra Loui Latiani, de quâ dixi, cap. xiiii.

2. *Portæ*, per quas immisit in Atenam bestie. Eas clausas ianuis
sive credimus: non solum ad belluas, ne egressus pateret tam solu-
m, sed etiam ad aquas coërcendas, cum iis Amphitheatrum imple-
m. et si ianuz tunc fortasse magis compactæ addi pro tempore po-
tère. Vide super his portis cap. viiii. & ix.

3. *Podium*, cum suis columellis: & in medio Suggestus Imperato-
ris cap. xi.

4. *Præscindio*, sive Diazoma, id est gradus altior & latior: cuius ge-
neris tres fuisse in Theatris Vitruuius docet. Sed in eo numero vide-
tur etiam prima præscindio collocanda, quæ ad ipsum Podium. Ita-
que sculptor noster vnâ amplius expressit. Ambigo etiam, an nõ aliaz
præscindiones ornatz columellis suis fuerint, vt Podium ipsum.

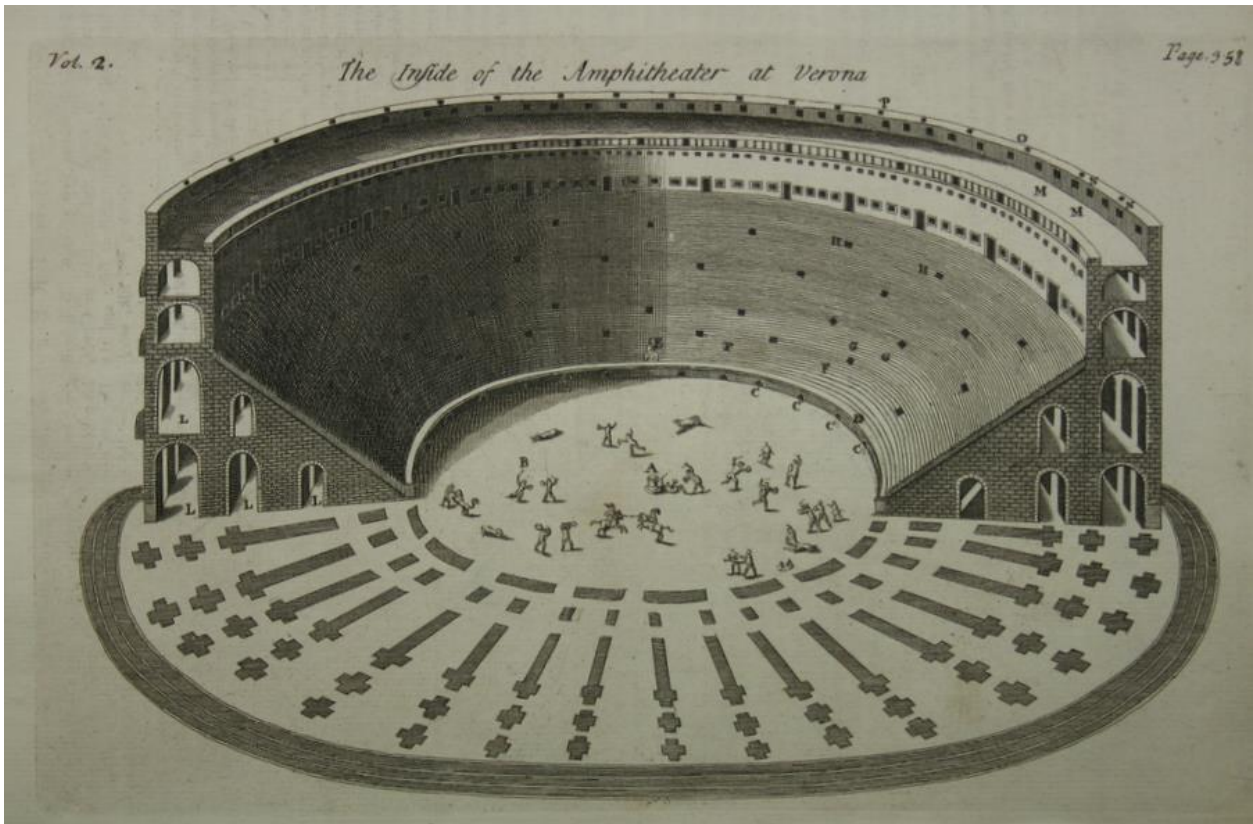
5. *Vomitoria*, siue aditus, id est, portulæ quædam quadrate in ipis
gradibus, per quas in sedilia diffundebantur. Ad eas, muniti illi gra-
dus scilicet, vt per eos quisque ad destinata subscilia sua iret. Spatium

medium inter Scilicet binos, Cuneum vocamus quia quadam tenus
ea forma est, vt facie instrueda Cuneum item vocant.

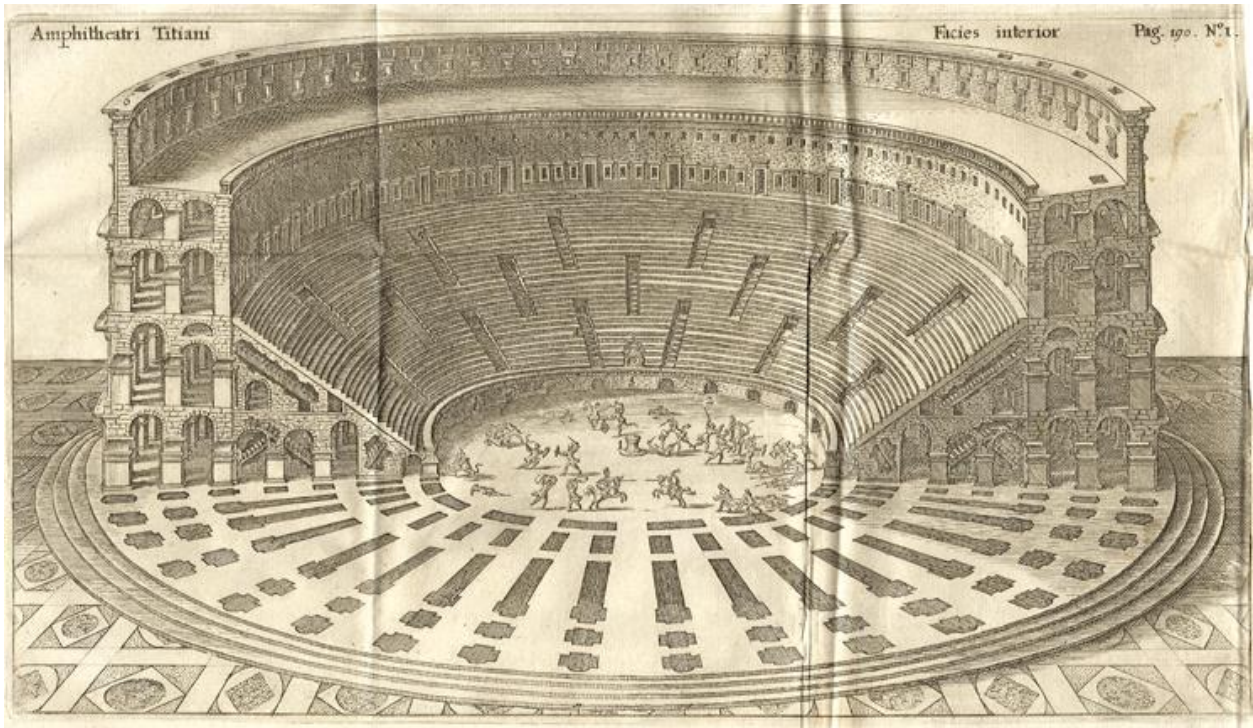
6. *Foramina*, ad admittendos malos, quæ pauca hic expressa, sed
tamen ibant in orbem: & externè à murulis quibusdam mali susti-
nebantur. Cetero opinor satis clara esse ex descriptione nostra, quæ
est capite xiiii.

Antuerpiæ, ex Officina Plantiniana.

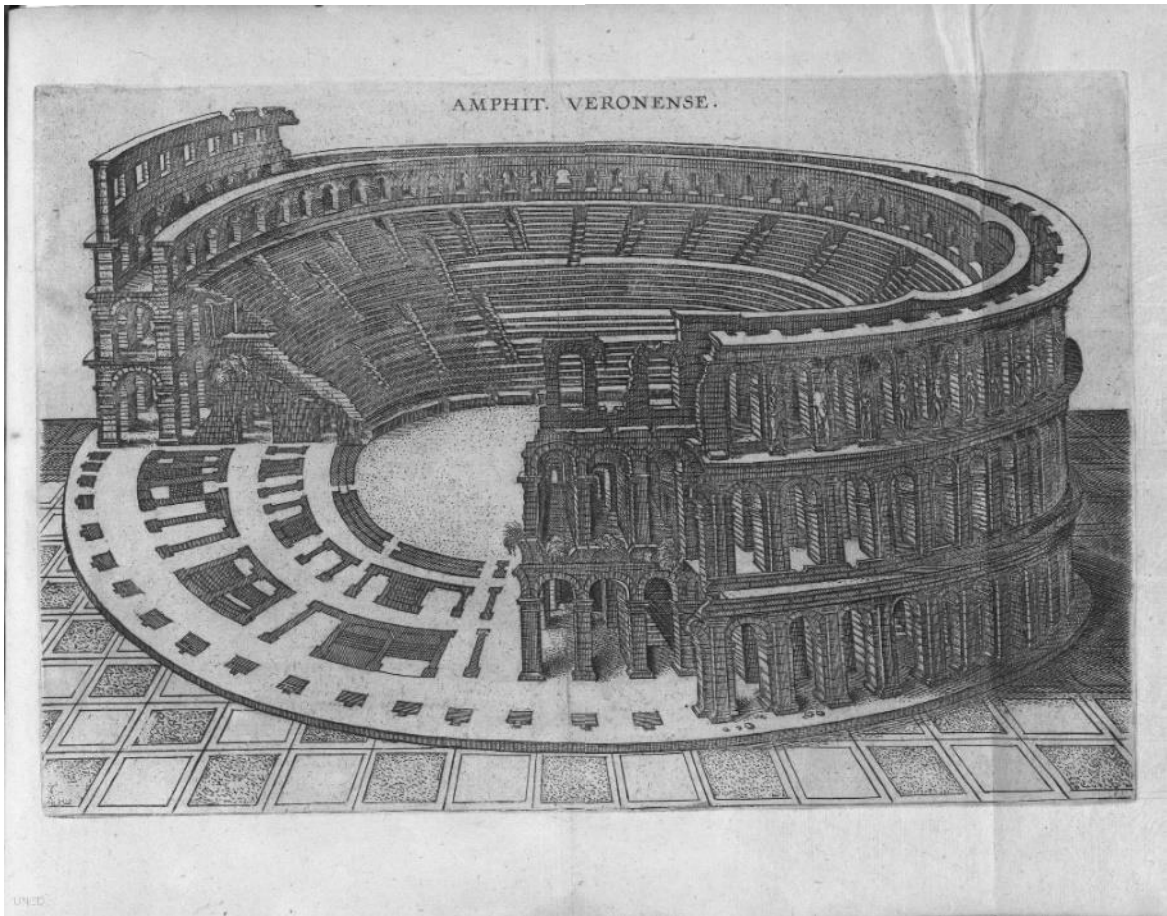
Sl. 7.: Justus Lipsius, *De amphitheatro liber*, 1604., ilustracija *Amphitheatri interior facies, qualem eam fuisse cum omnibus membris suspicamur*

Sl. 8.: Thomas Salmon, *Modern History or the Present State of all Nations*, 1739., ilustracija *The inside of the Amphitheater at Verona*

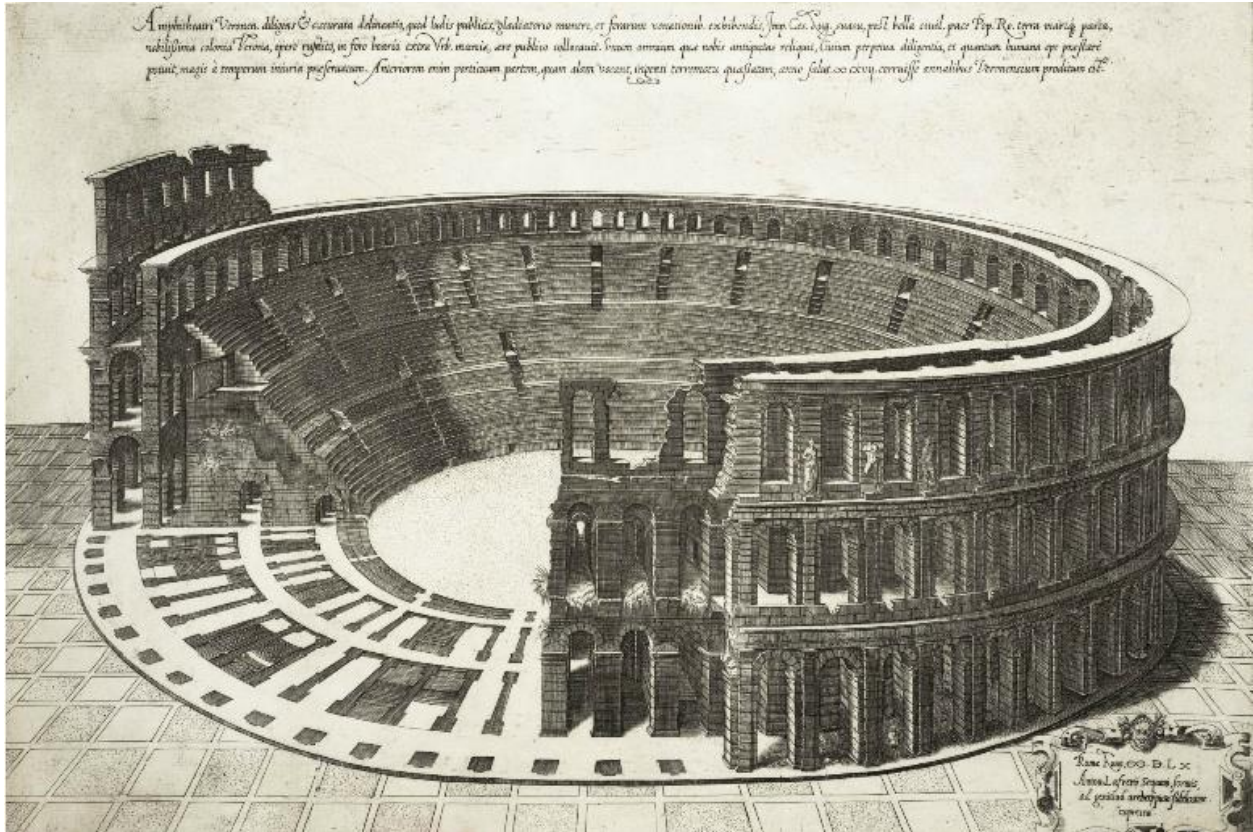

Sl. 9: Hieronymi Mercurialis, *De Arte Gymnastica Libri Sex*, 1672., ilustracija *Amphitheatri Titiani, facies interior*
(izvor: <http://ebling.library.wisc.edu/historical/browsingcorner/bc-issue011-detail5.html>)

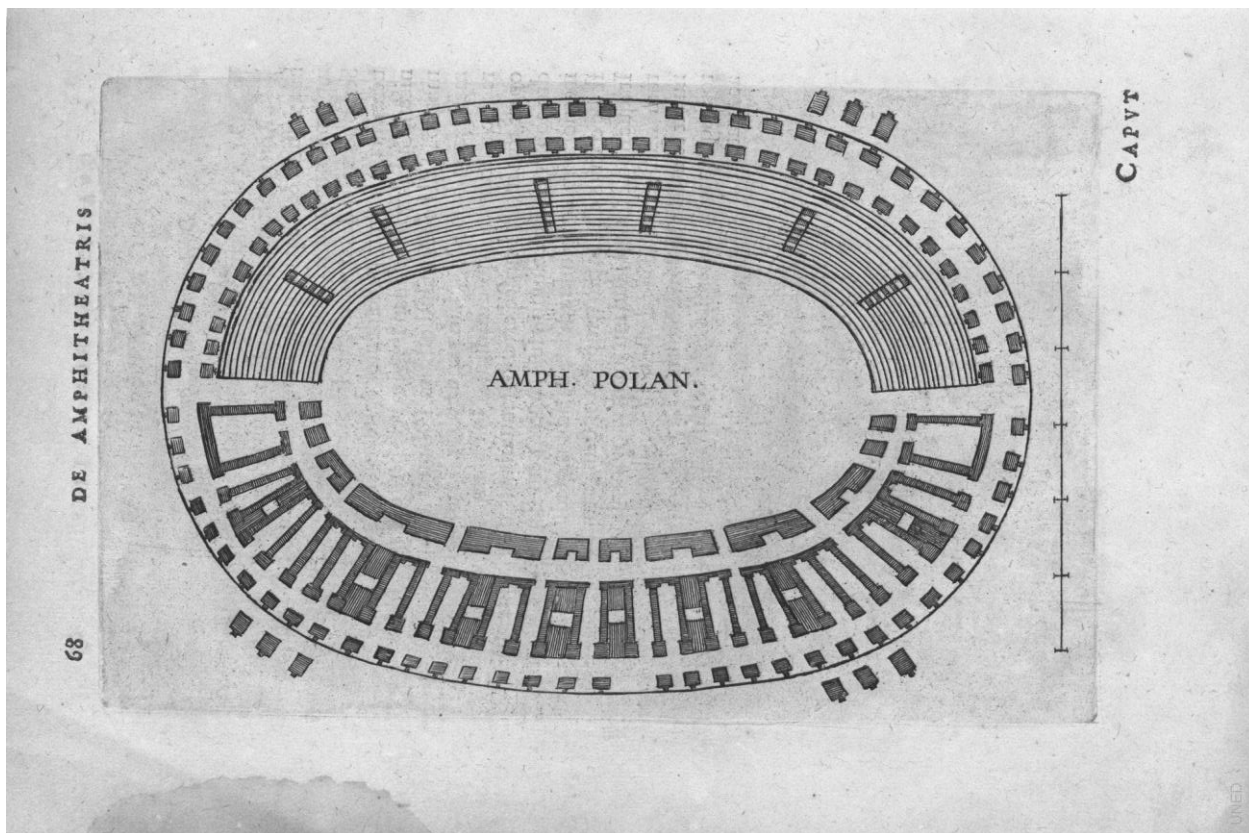

Sl. 10.: Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1604., ilustracija *Amphit. Veronense*

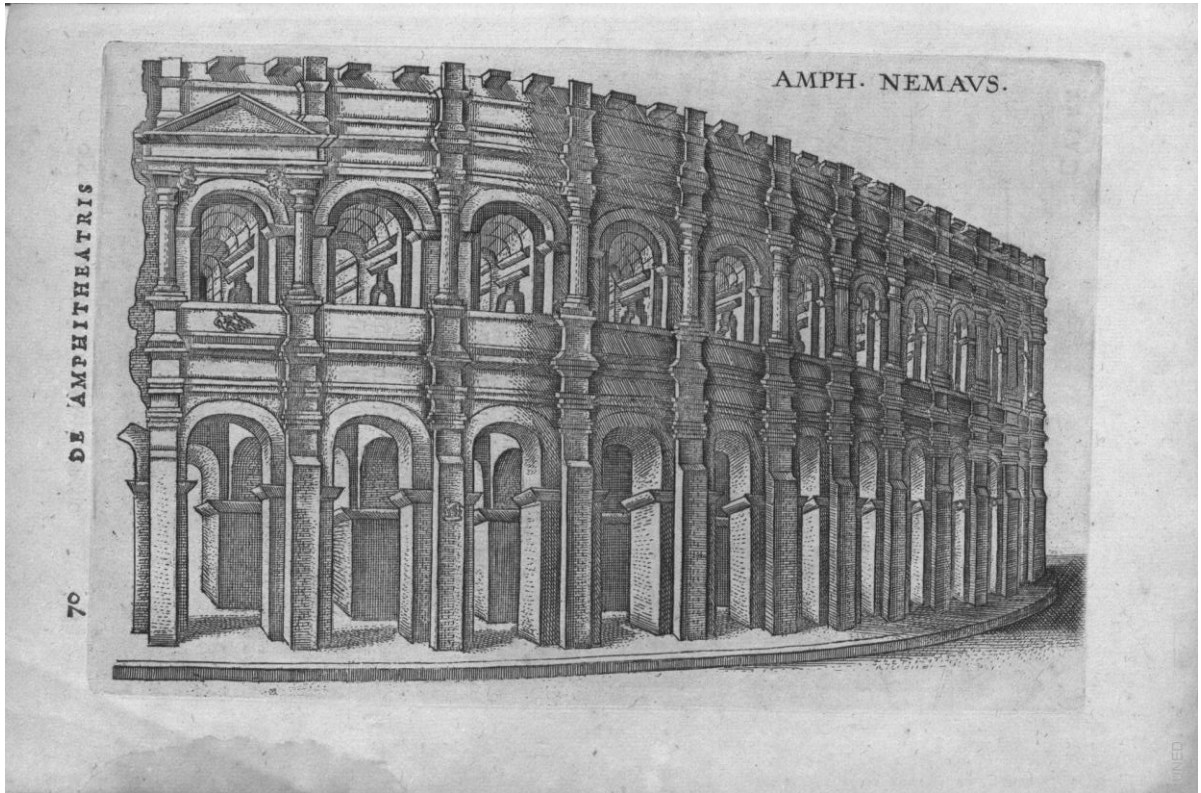

Sl. 11.: Antonio Lafreri, *Speculum Romanae Magnificentiae*, 1560., ilustracija *Amphitheatri Veronen(sis) diligens et accurata delineatio, quod ludis publicis, gladiatorio muneri, et ferarum venationib(us) exhibendis, Imp(erator) Caes(are) Aug(ugusto) suasu, post bella civil(ia) pace Pop(uli) Ro(mani) terra mariq(ue) parta nobilissima colonia Verona, opere rustico, in foro boario extra Urb(is) moenia, aere publico collocavit. Unum omnium quae nobis antiquitas reliquit, Civium perpetua diligentia, et quantum humana ope praestari potuit, magis a temporum iniuria praeservatum. Anteriorem enim porticum partem, quam alam vocant, ingenti terremotu quassatam, anno salut(is) mxcvii corruisse annalibus Veronensium proditum est.*

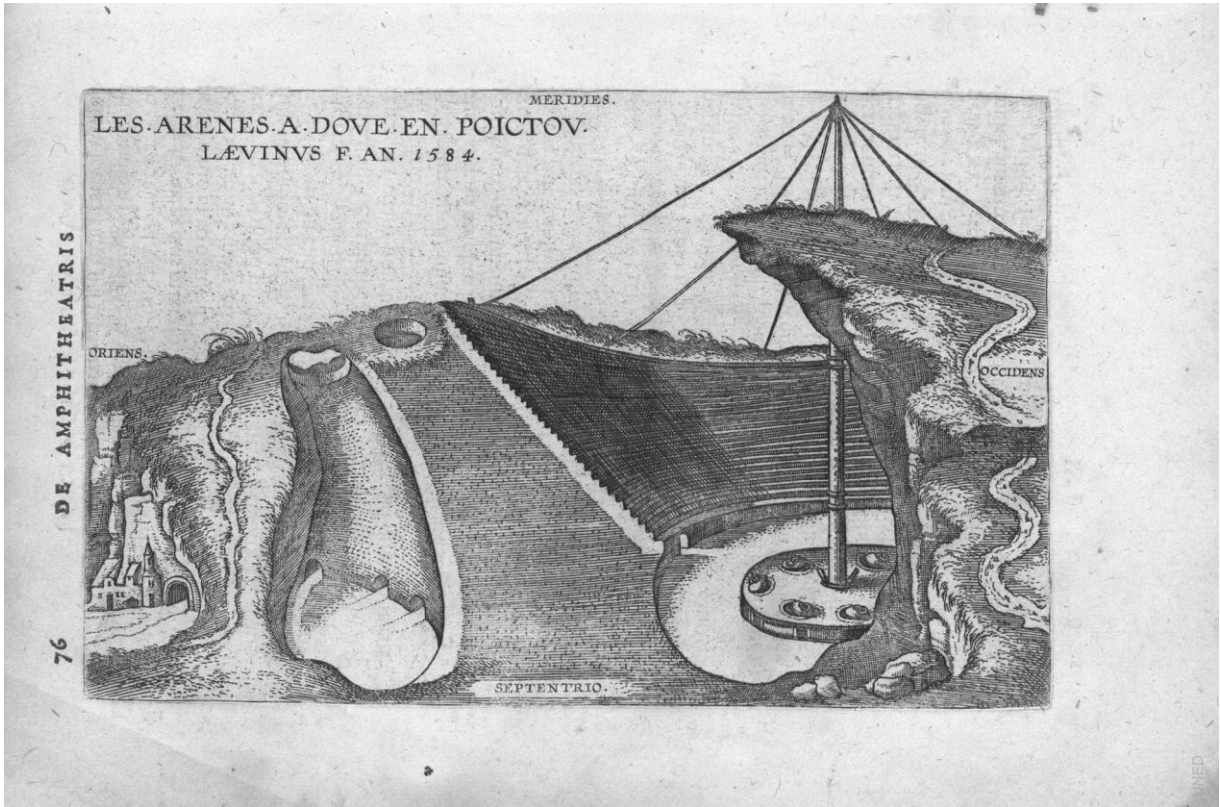

Sl. 12.: Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1604., ilustracija *Amph. Polan.* (izvor: [http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto\[iframe\]/0/](http://www.singularis.es/?p=2177#!prettyPhoto[iframe]/0/) [zadnje put pregledano 17. rujna 2018.])

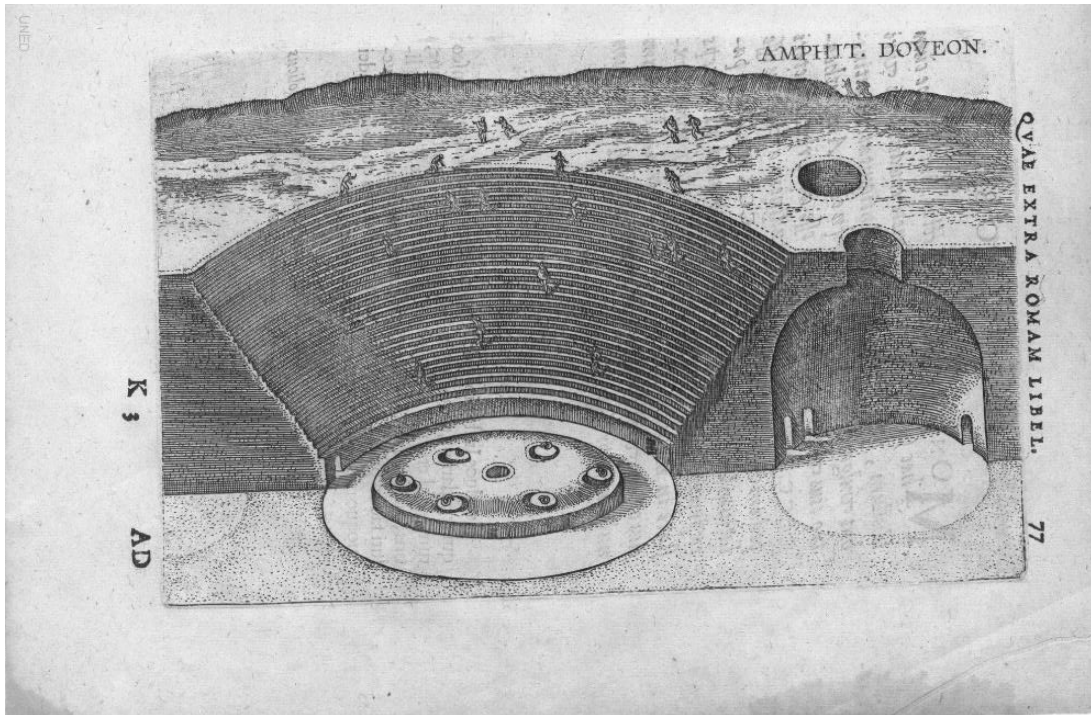

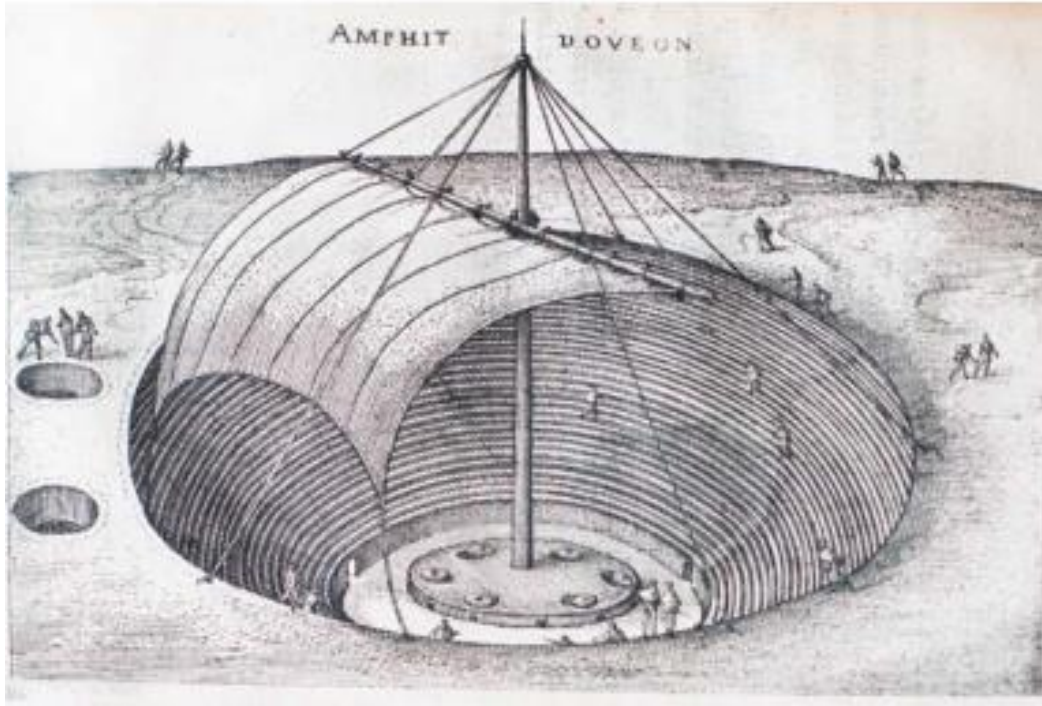
Sl. 14.: Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1604., ilustracija *Amph. Nemaus*

Sl. 15.: Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1604., ilustracija *Les arenes a Doue en Poictou*.
Laevinus f. an 1584.

Sl. 16.: Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1604., ilustracija *Amphit. Doueon*

Sl. 17.: Justus Lipsius, *De amphitheatris quae extra Romam libellus*, 1604., ilustracija *Amphit. Doueon*

12. Summary

The subject of this diploma thesis is a treatise *De amphitheatro* and *De amphitheatris quae extra Romam libellus* written by Justus Lipsius and first published in 1584. This is the first renaissance treatise devoted entirely to the study of ancient amphitheatres, and it is also often called the most prominent treatise on that topic. Lipsius's treatise fits in within the new tradition of humanistic treatises and it arises at a time when general interest in the ancient ruins is at its peak. In the first part of this thesis humanist, philosopher and philologist Justus Lipsius is introduced through his exhaustive biography and an overview of literature written until now about him, while the second part of thesis is dedicated to the history of *De amphitheatro* and *De amphitheatris*. Historical review of all treatise editions is given, together with a comparison of all editions. Particular attention was paid to the 1604 edition, of which two copies exist today in the collection of National and University Library in Zagreb. The content, printing characteristics and illustrations of Lipsius's work were analyzed in detail, and the two copies from NUL were compared, considering their appearance and present state. To fully understand broader meaning of Lipsius's treatise, there is an overview of the historical development of treatises on antique architecture and amphitheatres, and the main protagonist that had influenced Lipsius are listed. At the end of the thesis, the conclusion is made and it is explained why Lipsius's treatise points stands out from other works on amphitheatres and its value in the history of treatises on antique architecture is emphasized.

Key words: amphitheatre, humanism, Justus Lipsius, renaissance, treatise